

<https://doi.org/10.3176/hum.soc.sci.1960.4.03>

EESTI TALURAHVAL PÕHJASÕJA AJAL LASUNUD ROOTSI SÕJAKOORMISTEST

E. ÕPIK

Põhjasõda, mis oli pöördelise tähtsusega sündmuseks mitmete Euroopa riikide ja rahvaste, sealhulgas ka eesti rahva ajaloos, on uuritud palju. Seejuures on uurijate tähelepanu paelunud eelkõige selle suure ajaloolise sündmuse puhtsõjaline ja diplomaatiline külg, vähemal määral on käsitletud Põhjasõjast osa võtnud riikide sisepoliitikat. Üsna puudulikult aga on seni valgustamist leidnud küsimus, millist osa selles sõjas etendasid rahvahulgad, need rahvad, kelle ajaloolist saatust Põhjasõda nii suuresti mõjastas. Käesoleva artikli eesmärgiks ongi valgustada selle suure ja kompleksseiritud küsimuse üht kitsamat lõiku, nimelt eesti rahval lasunud Rootsi sõjakoormisi, et saada selgemat ettekujutust rahva olukorrast ning Rootsi võimude poliitikast Eesti ja Liivimaal Põhjasõja esimese kümne aasta jooksul, mis oli ühtlasi ka Rootsi koloniaalvõimu viimaseks aastakümneks neis provintsid.

Aärmiselt napid ja katkendlikud on andmed, mida käsitletava küsimuse kohta võime leida balti-saksa ja rootsi ajaloolaste töodes. Eesti kodanlike ajaloolaste tähelepanu on talupoegadel lasunud Rootsi sõjakoormistest köitnud peamiselt vaid eestlaste kasutamine Rootsi sõjajõududes. Sellel teemal on neilt ilmunud ka mõned eriartiklid.¹ Talurahval lasunud Rootsi sõjakoormiste küsimust on mainimisväärsel määral puudutatud H. Sepa pikemas uurimuses «Narva piiramine ja lahing 1700. a.»², kus küsimuse käsitus aga piirdub territoriaalselt ainult Eestimaaga ning ajaliselt vaid 1700. aasta sügisega. Ilmselt ei olnud eesti rahva ränk sõjalis-koloniaalne eksploatatsioon Rootsi riigi poolt ja sellest tingitud rahva olukorra järsk halvenemine küsimusteks, mida kodanlikud ajaloolased oleksid lähemalt valgustada tahtnud. Asjaolu aga, et Põhjasõja ajal kuulus Rootsi lipu alla ka eesti talupoegi, kasutasid kodanlikud natsionalistid ära venevaenulikuks propagandaks, püüdes tõestada, et eestlaste osavõtt Põhjasõjast Rootsi poolel toimunud nende eneste «rahvuslike huvide» nimel ja kaitseks.³

Alljärgnevas ei ole püütudki anda ammendavat ülevaadet kõigist talurahval lasunud Põhjasõja-aegsetest Rootsi sõjakoormistest. See pole tingitud mitte üksnes artikli piiratud mahust, vaid ka säilinud allikmaterjali lünklikkusest. Nii näiteks on sõjakoormiste uurimisel täiesti asendamatud kindralkubernanguvalitsuste publikaatide kogud Eestimaa osas säilinud palju ulatuslikumalt kui Liivimaa osas, olemata seejuures veel

¹ H. Prants, Eestlaste osa Põhjasõjas. «Postimees» 1917, 4. (15.), 5. (16.) ja 6. (17.) juunil; H. Sepp, Rootsi sõjaväe komplekteerimisest eestlaste ja soomlastega Kaarel XI valitsuse lõpul ja Põhjasõja ajal. «Sõdur» 1927, nr. 21/22, lk. 488—493 ja nr. 24, lk. 578—585; H. Sepp, Eesti sõjaväelased ja Tartu kaitse aastal 1704. «Sõdur» 1933, nr. 7/8, lk. 259—265; O. Liiv, Eesti ohvitserid Põhjasõjas. «Sõdur» 1938, nr. 3, lk. 67—71.

² Tallinn, 1930.

³ Eriti selgelt on selle seisukoha välja arendanud H. Sepp oma artiklis. «Estland under det stora nordiska kriget och det svenska östproblemet», mis ilmus väljaandes «Svio-Estonica», Tartu, 1936, lk. 7—18.

kaugeltki täielikud. Väärtuslikke andmeid sõjakoormiste ning nende ränkuse kohta talurahvale sisaldab Eestimaa rüütelkonna arhiiv, mida säilitatakse Eesti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis (RAKA). Liivimaa rüütelkonna arhiivist seevastu on järele jäänud vaid armetud riismed, mis asuvad Läti NSV Riiklikus Keskarhiivis (LRKA), meid huvitavas küsimuses aga ei leidu neis üldse midagi. Paratamatult tuli autoril seetõttu mõne küsimuse valgustamisel kasutada peamiselt vaid Eestimaa kohta käivat materjali. Terve rida vaadeldava küsimuse seisukohast äärmiselt olulisi materjale asuvad Rootsi arhiivides ning ei olnud autorile kättesaadavad.

Materjali lünklikkus ei takista siiski saamat teatud ülevaadet olulisematest sõjakoormistest, mis iseloomustavad eesti talurahva sõjalist-koloniaalset ekspuaterimist Rootsi ülemvõimu languse eelõhtul, ja nende koormiste laostavast mõjust tema olukorrale.

*

Nii aktiivset välispoliitikat teostav riik, nagu seda oli Rootsi oma nn. «suuruseajastul», ei saanud läbi ilma tugeva armeeta ja kogu riiki hõlmava maksusüsteemita, mille sissetulekutest küllaltki oluline osa läks armee ülalpidamiseks. Seetõttu sai eesti talurahvas juba kogu XVII sajandi vältel valusalt tunda Rootsi sõdade raskust ning temal lasunud riigimaksud olid eeskätt sõjalise ekspuaterimise väljenduseks. Meenu tagem siinkohal sedagi, et kahte neist XVII sajandi sõdadest — Rootsi-Poola ja Vene-Rootsi sõda — peeti ka Eesti territooriumil.

Rootsi valitsuse sõjalis-feodaalne koloniaalpoliitika Eesti- ja Liivimaal juhendus XVII sajandil juba Gustav Adolfi poolt püstitatud põhimõttest, mis seisis selles, et nii sõja kui ka rahu ajal pidid vallutatud provintsid ise kandma põhilise osa kõigist sõjalistest kuludest oma territooriumil. Erandiks oli vaid välivägede ülalpidamine sõjalukorras, mis pidi toimuma Rootsi kulul.⁴

Kui puhkes Põhjasõda, hakkas Rootsi valitsus veelgi järjekindlamalt sõjakulusid oma koloniaalprovintsidele veeretama. 15. mail 1700 teatas Karl XII oma kirjas Liivimaa kindralkubernerile, et Eesti- ja Liivimaale saabunud ja veel saabuva välväe ülalpidamine peab toimuma täielikult nende provintside kulul.⁵ Just Rootsi välvägede ülalpidamine kujuneski Põhjasõja esimese aastakümne vältel erakordselt raskeks koormaks, mis kõige suuremal määral laastas ja kurnas maad.

Kuna sõjakoormiste suurus eelkõige olenes Eesti- ja Liivimaal viibivate Rootsi välvägede suurusest, siis kujunesid nad kõige rängemaks just Põhjasõja esimestel aastatel, s. o. 1700 ja 1701, sest nii suuri vägesid nagu neil aastatel, ei toodud Eesti alale enam kogu Põhjasõja vältel. Võib veendunult öelda, et Rootsi armee 1700. ja 1701. aasta suured marsid olid põhjapanevaks alguseks eesti talurahva Põhjasõja-aegsetele hädadele ja vintsutustele. Seepärast peatumegi nende aastate sõjakoormistel veidi üksikasjalisemalt, mis võimaldab meil saada ülevaate ka põhilistest sõjakoormiste liikidest, milledega Rootsi valitsus sõja esimese aastakümne kestel Eesti- ja Liivimaad koormas.

Kuigi Saksi vägede sõjategevus 1700. aasta kevadtalvel ei ulatunud eesti asustusega aladele, tuli kõnesolevail aladel juba sõja selles järgus kanda kurnavaid sõjakoormisi. Kevadel suundusid Riia alla suurearvulised Rootsi väed, kes koosnesid peamiselt Soomest saabunud üksustest. 9. veebruariga 1700 dateeritud kirjas teatas Liivimaa kindralkuberner E. Dahlberg Eestimaa kindralkubernerile A. J. de la Gardie'le, et Soomest oodatakse 14 000-mehelise väe saabumist, kes suundub Riia alla.⁶ 28. märtsiks oli neist Tallinna ja Narva jõudnud kuus rügementi, kes alustasid kohe marssi Liivimaale. Aprillikuu keskel oodati veel 12 000—14 000 mehe kohalejõudmist, kes samuti Riia alla pidid marssima.⁷ Tegelikult ei saabunud vägesid oodatud hulgal, vaid veidi vähem.

⁴ R. Liljedahl, *Svensk förvaltning i Livland 1617—1634*. Uppsala, 1933, lk. 182. Gustav Adolf pidas vajalikuks Rootsi kulul ülal pidada ka suurt Riia garnisoni.

⁵ N. Loone, *Frågorna om krigskontribution och lantförsvaret på konventet i Riga år 1700*. Svio-Estonica, Tartu, 1934, lk. 107.

⁶ LRKA, f. 7349, nim. 1, s. ü. 274, l. 1.

⁷ A. J. de la Gardie šifreeritud kiri E. Dahlbergile 28. märtsist 1700. — Sealsamas, s. ü. 333, l. 10.

1700. aasta kevadel toodi Soomest Eesti- ja Liivimaale kokku umbes 18 000 meest,⁸ kellest suurem osa sama aasta märtsis ja aprillis läbi Eesti- ja Liivimaa Riia alla marsis. Kogu tema moonastamise, majutamise ja moonaveo raskus lasus Eesti- ja Liivimaa elanikkonnal. Vägede varustamise, küütide jms. organiseerimise eest pidid hoolt kandma selleks ametisse seatud kreisi- ja kihelkonnakomissarid.

Sel kevadel pidi Eestimaa kindralkubermang Riia alla marssivatele vägedele, keda oli, nagu märkisime, 18 000 meest, andma kahe kuu ülalpidamise, mis rahasse ümberarvutatult tegi välja 28 000 riigitaalrit, s. o. 120 riigitaalrit igalt ratsateenistusel.⁹ Korduvates Eestimaa kindralkuberneril plakatites nõuti läbimarssivate vägede jaoks suures kogustes rukist, otri ja kaeru.¹⁰

Liivimaa, mille lõunaosa oli muutunud sõja tallermaaks, ei suutnud juba 1700. aasta kevadelgi Rootsi välväe moonastamisega toime tulla. Eestimaa kindralkuberneril plakatilis 22. märtsist põhjendatakse Eestimaalt sõjaväele nõutava moonna kõrgendatud hulka sellega, et Liivimaal on tekkinud suur puudus proviandist ja furaažist. Liivimaal aga langes moonastamise pearaskus sel ajal Eesti distriktile, mis sõjategevusest oli veel puutumata jäänud. 1700. aasta aprilli algul pidid näiteks Tartu kreisi kõik mõisad andma 10 000-mehelisele väele 14 päeva moonna ja furaaži.¹¹

Nii suurte vägede läbimarssimine nõudis ka suurel hulgal küüte — peamiselt proviandi juurdeveoks. Küüte pidid 1700. aasta kevadel andma ka vägede marsruudist eemal asuvad alad. Juba nüüd, sõja algul, tekkis küütide andmisel suuri raskusi, sest kevadised põllutööd olid alanud ning suure hulga hobuste ja meeste küüdis viibimine takistas suuresti põllutööde õigeaegset toimumist. Oma kirjas E. Dahlbergile 25. maist 1700 kurtis Pärnu komandant J. H. Schwengelm Pärnu kreisist võetud kontributsioonide ja küütide ränkuse üle, rõhutades eriti seda, et küüdid ulatuvad liiga kaugemale, isegi Riiani, kusjuures nii mitmedki talupojad on küüdis olles oma hobustest ilma jäänud.¹²

Pärast Traventhali rahu, mis sõlmiti teatavasti 8. augustil 1700, kavatses Karl XII oma Taanis asuva peaväega suunduda Liivimaale Saksi vägede vastu. Karl XII suuremate vägede vastuvõtmiseks asuti Eesti-, Liivi- ja Saaremaal juba aegsasti ettevalmistusi tegema. Varsti pärast Traventhali rahu tehti siinsetele võimudele korraldus organiseerida proviandiladusid peatselt saabuva suure armee varustamiseks kõige vajalikuga. Taanit rünnanud armee eesotsas Karl XII-ga pidi saabuma Pärnusse, Tallinnas aga pidid maabuma Soomest saabuval üksusel, keda oli 3000 mehe ümber. Need väed jõudsid pärrale peamiselt oktoobrikuu jooksul (hilinenud üksusi saabus veel novembriski).

Et tagada Riia alla suunduvate vägede varustamist, oli proviandi ja hobumoonna koondatud nii varasemast ajast olemasolevatesse Tallinna, Pärnu ja Tartu kui ka äsja rajatud Põltsamaa ja Viljandi magasinidesse.¹³ 9. augustil aga kuulutas Venemaa Rootsil sõja ja 23. septembril asusid Vene väed Narvat piirama. Kuna saksilaste sõjategevus Riia all soikus, otsustas Liivimaale jõudnud kuningas oma peajõud suunata mitte August II, vaid Narva alla Peeter I vastu. Seoses sellega rajati moonamagasin ka

⁸ N. Loone, Frågorna om krigskontribution och lantförsvär på konventet i Riga år 1700, lk. 107.

⁹ A. J. de la Gardie kiri E. Dahlbergile 14. juunist 1700. — LRKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 274, l. 17—21.

¹⁰ RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 35, l. 19—22 jt. Vastupidi hobumoonna võtmisele tuli sõdurite moonastamiseks määratud viljakontributsioonist seaduse järgi suurem osa kanda mõisnikel, kuid need tavatsesid ka seda pahatihti tervenisti talupoegadele veeretada (vt. Eestimaa kindralkuberneril plakat 10. sept. 1702. — RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 35, l. 449 ja 450). Kaudselt lasusid talupoegadel ka need sõjakoormised, mida kandsid otseselt mõisnikud — oli ju talupoegade ekspluateerimine mõisnikele peamiseks tuluallikaks.

¹¹ Tartu komandandi C. G. Skytte kiri E. Dahlbergile 1. apr. 1700. — LRKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 287, l. 29.

¹² LRKA, f. 7347, nim. 1, s.-ü. 283, l. 80 ja 81. Nagu allpool näeme, olid kaebused küütide kauguse ja hobuste kaotsimineku üle Põhjasõja ajal sagedased, mis näitab, et need olid üldisteks ja tüüpilisteks nähtusteks.

¹³ Moonamagasinide rajamisest Viljandisse ja Põltsamaale teatas Liivimaa Eesti distrikti majandusasehaldur G. A. Strömfelt oma kirjas E. Dahlbergile 7. okt. 1700. — LRKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 320, l. 132 ja 133.

Rakveresse, mis kujuneski Rootsi vägedele sel sügisel tähtsaimaks varustusbaasiks ja koondumiskohaks. Kuna Riia alla marssivate vägede varustamiseks Liivimaa ladesse kogutud moona ei suudetud vajaliku operatiivsusega Narva marsruudile ümber paigutada, tuli Rakvere magasinid komplekteerida ning marsruudil asuvaid öö- ja puhkelaagereid moonaga varustada peaaegu täies ulatuses ainult Eestimaa kindralkubermangul;¹⁴ Liivimaa võttis sellest osa minimaalselt. Käsu moona veoks Pärnu, Viljandi ja Tartu magasinidest Rakveresse saatis kuningas Liivimaa kindralkubernerile alles 29. oktoobril.¹⁵ 9. novembriks, mil peaväed olid juba jõudnud Rakveresse koonduda, oli Liivimaalt siia saabunud vaid üks moonavoor.¹⁶

Oktoobri algul Pärnus randunud Karl XII 16 000-meheline armee¹⁷ alustas Rakvere suunas marssi kuu keskpaiku. Marsruudile planeeritud kümmet öö- ja puhkelaagrit, arvestamata Pärnut ja Tallinna,¹⁸ pidid moonaga varustama Eestimaa kihelkonnad. Pärnu—Tallinna teel lasus laagrite moonastamine kogu ulatuses Vigala, Märjamaa, Nissi, Hageri ja Keila kihelkonnal, mida marsruut läbis. Tallinna—Rakvere vahel ettenähtud laagritesse pidid moona vedama ka Läänemaa kihelkonnad.¹⁹ Ülemsõjakomissar Palichi poolt 1. novembril esitatud arvestuse järgi vajati 18 000 sõjamehe (umbes nii palju neid sel ajal Eestimaal ka oli) ja 10 000 hobuse varustamiseks iga päev 1350 leisikat kuivikuid, 450 leisikat suitsuliha, 90 tündrit tangu ja herneid, 300 leisikat võid ja pekki, 400 vaati õlut ja 200 tündrit kaeru.²⁰

Armeele varutavad kuivikud pidid olema hästi kuivatatud — ühest tündrist viljast valmistatud kuivikud ei tohtinud kaaluda rohkem kui 10 leisikat. Seega kulus armeele kuivikute tegemiseks päevas 135 tündrit ehk $5\frac{5}{8}$ säilitist leivavilja. Leivaküpsetamise ja leivast kuivikute valmistamise kohustus lasus talupoegadel. 26. novembril 1700 andis Liivimaa Eesti distrikti majandusasehaldur välja üksikasjalisema selgitava korralduse selle kohta, kuidas sõjaväe tarbeks mineva leiva küpsetamine Liivimaa mõisates pidi toimuma.²¹ Selle korralduse kohaselt pidid riigimõisate talupojad, niikaua kui Karl XII väed Eesti alal viibivad, neile lakkamatult leiba küpsetama ja kuivikuid valmistama ning tooma seda mõisa igal laupäeval järgmistes kogustes: kolme päeva talupojad pidid valmistama kuivikuid iga nädal ühest tündrist leivaviljast, kahe päeva talupojad $\frac{3}{4}$ tündrist ja ühe päeva omad — $\frac{1}{2}$ tündrist. Vilja selleks pidid nad saama mõisast, jahvatamise eest aga ise hoolt kandma ja seejuures omalt poolt andma ka veskimatti. Aadlimõisate talupoegade leivaküpsetamist ei normeeritud; see jäi mõisnike endi määrata ning kujunes seetõttu aadlitalupoegadele ilmselt koormavamaks kui riigitalupoegadele.

Ka talvise riidevarustuse pidi Rootsist ja Soomest saabunud armee saama siinsetelt talupoegadelt. 20. oktoobril andis Liivimaa kindralkuberner välja patendi, mille kohaselt igalt adramaalt tuli anda 2 kasukat, 2 paari villaseid sukki ja 2 paari kindaid.²² 22. oktoobril avaldati samas asjas ka Eestimaa kindralkubeneri plakat, milles igalt 15 adramaalt nõuti 5 lambanahkset kasukat,²³ 10 paari villaseid sukki, 15 paari kindaid ja 150 küünart kalevit. Peale selle nõuti samas plakatis, et Eestimaa pastorikond koguks omalt poolt 200 lambanahkset kasukat, 500 paari villaseid sukki, 1000 paari kindaid ja 500 küünart kalevit. Kõike seda kästakse talupoegadelt võtta vastavalt nende varanduslikule seisundile.²⁴ Need olid väga rängad nõudmised ning käisid talupoegadele

¹⁴ H. Sepp, Narva piiramine ja lahing a. 1700, lk. 189 ja 190.

¹⁵ Sealsamas, lk. 190 ja 191.

¹⁶ Koopia O. Vellingki kirjast G. A. Strömfeltile 9. veebr. 1700. — LRKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 320, l. 113.

¹⁷ H. Sepp, Narva piiramine ja lahing a. 1700, lk. 176.

¹⁸ R. Winkler, Königs Karl XII Zug nach Narva im Jahre 1700. «Deutsche Monatsschrift für Russland», III, 1914, lk. 685.

¹⁹ H. Sepp, Narva piiramine ja lahing a. 1700, lk. 177 ja 178.

²⁰ Sealsamas, lk. 187.

²¹ LRKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 321, l. 105 ja 106.

²² RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 35, l. 143 ja 144.

²³ Mitte 5 lambanahka, nagu ekslikult väidab H. Sepp oma uurimuses «Narva piiramine ja lahing a. 1700», lk. 184.

²⁴ RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 35, l. 141—143.

kaugelt üle jõu. Liivimaa Eesti distrikti majandusasehaldur G. A. Strömfelt teatas oma 6. oktoobriga 1701 dateeritud kirjas Liivimaa kindralkubernerile, et talupojad pidid 1700. aasta sügisel enamasti lausa seljast ära andma oma viimased vanad kasukad, sest uusi nad hankida ei suutnud.²⁵

Suurte moonamagasinide moodustamiseks, läbimarssiva sõjaväe öö- ja puhkelaagrite moonastamiseks ja moona ning pagasi järeleveoks oli tarvis määratu suurel hulgal küüte.

Ülemsõjakomissar Palichi arvestuse järgi vajati 1700. aasta sügisel Eesti alal viibivatele Rootsi vägedele moonaveoks kuu aja jooksul 16 200 ühenädalast küüti.²⁶ Nii suur küüdivajadus kestis Eestimaal umbes 2½ kuud — alates sellest, kui armee Pärnust oktoobri keskel välja marssis, kuni tema Laiusele talvekorterisse siirdumiseni, mis lõppes 1701. aasta alguseks. Järelikult pidid siinsed talupojad 1700. aasta sügisel selleks andma umbes 40 500 ühenädalast küüti, arvestamata neid rohkeid küüte, mida talupoegadel tuli anda moona peamoonamagasinidesse veoks septembris ja oktoobri esimesel poolel. Seejuures tuli see tohtu küütide koorem Eestimaal üksi kanda, erinevalt sama aasta kevadest, mil tunduvalt lühiajalisemaks läbimarsiks vajalik küütide hulk oli Eesti- ja Liivimaa vahel jaotatud enam-vähem ühtlaselt.

Kõige rohkem kannatasid küütide läbi talupojad neis paikkondades, mida armee oma teekonnal läbis. Kui Rootsi väed Pärnust oma marssi alustasid, nõuti igast Läänemaa kihelkonnast 1000 küüdihobust, mis ilmselt oli üle jõu käiv. Vigala kihelkond, kus oli ette nähtud ka sõjaväe öölaager koos puhkepäevaga, pidi aga andma koguni 2000 küüdihobust.²⁷ Lisaks sellele oli osa Läänemaa kihelkondi kohustatud andma küüte ka Tallinna—Rakvere marsruudile. 5. novembril kirjutas Eestimaa maanõunike kolleegium Rakveres asuvaile maanõunikele, et ette nähtud ühe nädala asemel peetakse küüti saadetud talupoegi kinni kuni kolm nädalat järjest ja et paljud neist on sunnitud lahkuma, jättes oma hobused ja vankrid sõdurite kätte.²⁸ Ka sunnitakse talupoegi oma küüdihobustega sõitma määratud sihtkohtadest kaugemale.²⁹ Vigalas armee moonastamist organiseerivad maanõunikud teatasid oma ametivendadele Tallinna, et sõjaväelased ei tavatsevat võtetud küüdihobuseid tagastada. Kogu ümbruskonnas, s. o. neis Läänemaa kihelkondades, mida läbib marsruut, olevat kõik rakendid lakkamatult ööd ja päevad läbi moona vedamas; osas mõisatest ei olevat juba nelja nädala kestel olnud kodus ühtegi hobust ega härga.³⁰

Novembris langes küüdikohustuste pearaskus Põhja-Eesti idaosale, kustkaudu Karl XII armee jätkas oma marssi Narva suunas. Kuid ka Rakvere—Narva marsruudiks tuli kaugemal asuvatel paikadel küüte anda. Eestimaa kindralkubeneri plakatiga 12. novembrist 1700 nõuti Narva alla suunduva väe moona ja furaaži veoks igalt Eestimaa ratsateenistusel 8 vankrit ja hobust, igal vankril pidi kaasas olema «üks tubli mees» püssi, vikati ja sirbiga ning vähemalt 14 päeva moonaga nii enda kui ka hobuse tarvis.³¹

Pärast Narva lahingut suundus Karl XII armee Laiusele talvekorterisse. 7. detsembril kurtis Eestimaa rüütelkond oma läkituses Rakveres asuvatele maanõunikele üle jõu käivate küütide pärast, mida Eestimaa lakkamatult peab andma talvekorterisse suunduvale armeele. Küüte nõutavat iga päev ja neid pruugitavat nii kaua, kuni hobused kokku varisevad; küüdimehed olevat sunnitud tagasi pöörduma oma veoloomadeta ja vankriteta.³²

²⁵ LRKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 321, l. 97 ja 98.

²⁶ Vt. H. Sepp, Narva piiramine ja lahing a. 1700, lk. 186.

²⁷ Sealsamas, lk. 179.

²⁸ RAKA, f. 854, nim. 3, s.-ü. A II-1, l. 254 ja 255, kontsept.

²⁹ Eestimaa maanõunike kolleegiumi komissari Bistrami kiri Eestimaa maanõunike kolleegiumile 6. veebr. 1700. — Sealsamas, s.-ü. A II-2, l. 576—578.

³⁰ H. Sepp, Narva piiramine ja lahing a. 1700, lk. 183.

³¹ RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 35, l. 154 ja 155.

³² Kontsept Eestimaa rüütelkonna kirjast Rakveres viibivatele maanõunikele 7. det. 1700. — RAKA, f. 854, nim. 3, s.-ü. A II-1, l. 308 ja 309.

Läbimarsil majutusid sõdurid tee ääres asuvasse küladesse. Nagu selgub arvukatest talupoegade kaebustest, mis sellest ajast on säilinud, oli see talurahvale kõige hirmsamaks nuhtluseks, sest pahatihti kaasnes majutusele talude paljaksriisumine ja sageli ka muu vägivald, mida Rootsi sõdurid talupoegade kallal toime panid. Püüdes end sellise riisumise eest päästa, hakkasid Virumaa talupojad läbimarssivate Rootsi vägede hirmul metsadesse peitu pugema.³³

Talvekorterisse jäi Karl XII oma väega kuni 1701. aasta juunini. Sel talvel ja kevald kujunes eesti talurahva olukord seetõttu äärmiselt raskeks, ning seda eriti just Tartu kreisi idaosas. Näiteks kurtis Pälamuse pastor J. Wellmann 1701. aastal, et pooled selle kihelkonna talupojad on välja surnud, ülejäänud aga kontributsioonide, eriti kuningliku armee talvekorteris viibimise tagajärjel lõplikult laostunud.³⁴ Tartu linna mõisate talupojad olid sunnitud talvekorteris asuva armee ülalpidamiseks nõutud koorimiste tasumiseks tapma oma künnihärgi, vaatamata sellele, et suur hulk nende veoloomi oli niigi juba küütide tõttu kas kaduma läinud või päris jõuetuks jäänud.³⁵

Üle kogu maa andis sel talvel end valusalt tunda terav leivavilja ja loomasööda puudus. Seoses sellega kehtestas kuningas 12. jaanuaril 1701 viljamüügi keelu: mõisnikud ja talupojad ei tohtinud oma vilja vedada mujale kui sõjaväe moonamagasinidesse.³⁶ 1700. ja 1701. aastal Eesti alal viibinud väliväed hävitasid otse katastroofiliselt talupoegade niigi nappe talvevarusid; kariloomad hakkasid massiliselt nälga lõppema. Liivimaa Eesti distrikti majandusasehaldur Strömfelt näiteks teatas 1701. aasta sügisel Liivimaa kindralkubernerile, et söödapuuduse tõttu olevat tol talvel talupoegade lambaid suurel hulgal otsa saanud, rääkimata sellest, et neid oli palju «nahka pannud» ka Rootsi sõjavägi.³⁷

Seoses Soomest ja Rootsist uute väeüksuste saabumisega, kes läbi Eestimaa Liivimaale suundusid, muutus 1701. aasta kevadel proviandi, furaaži ja küütide nõudmine jällegi intensiivsemaks. Eestimaal tuli sel puhul proviantit anda 12-ks öölaagriks.³⁸

Juunis alustas Karl XII peavägi marssi Kuramaale. See vabastas küll Eesti ala suure armee majutamise koormast, tõi aga kaasa määratul hulgal uusi küüdikohustusi, mis said põllutöödele veel suuremaks takistuseks, kui seda olid olnud 1700. aasta kevadised küüdid, sest küütivajavate vägede hulk oli nüüd suurem, veoloomade hulk aga märksa vähem ja käes kõige kibedam põllutööde aeg. Oma kirjas Liivimaa kindralkubernerile 2. juunist 1701 kurtis G. A. Strömfelt jällegi, et talupoegi peetakse küüdis kinni palju kauemini kui ametlikult ette nähtud, mis on äärmiselt rõhuv. Suuri raskusi tekitas ka see, et armee marssis läbi paikadest, mida varasemad vägede majutamised olid juba laostanud ja kust seetõttu õieti midagi enam võtta ei olnud.³⁹

*

Vaatleme nüüd, milliseks kujunesid sõjakoormised Eesti- ja Liivimaal pärast Rootsi peavägede lahkumist kuni 1710. aasta sügiseni, mil kogu see ala läks Vene võimu alla.

Pärast suuremate Rootsi välivägede lahkumist jäi Eesti- ja Liivimaale sõjaväge umbes 8000 meest. Peale nende tuli neil provintsidel majutada ja varustada toidu, hobu- ning transpordiga aeg-ajalt Rootsist ja Soomest saabuvaid ja läbi Eesti- ning Liivimaa Kuramaale, Leedusse, Poolasse ja Valgevenemaale marssivaid väeüksusi.

³³ O. Liiv, Vene asustusest Alutagusel. Tartu, 1929, lk. 40.

³⁴ J. Wellmanni kiri G. A. Strömfeltile 30. aug. 1701. — LRKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 321, l. 79.

³⁵ Kontseptid Tartu rae kirjadest Karl XII-le 6. veebr. ja 15. märtsist 1701. — RAKA, f. 995, nim. 1, s.-ü. 6672, l. 29—31, 43 ja 44.

³⁶ S. Schartau, De svenska östersjöprovinserna vid det stora nordiska krigets utbrott II. Karolinska Förbundet's Årsbok 1925, Lund, 1926, lk. 18.

³⁷ G. A. Strömfelti kiri E. Dahlbergile 6. okt. 1701. — LRKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 321, l. 97 ja 98.

³⁸ Eestimaa kindralkubeneri plakat 9. apr. 1701. — RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 35, l. 196 ja 197.

³⁹ LRKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 321, l. 67.

Juba sõja algul Rootsi rohkearvulise välväe poolt lagedaks riisutud provintsid, mil-
ledel alles üsna hiljuti oli olnud Rootsi riigi rikkaliku viljaaida kuulsus, osutused nüüd
niivõrd kurnatuiks, et isegi 8000-mehelise väe ülalpidamine käis neile üle jõu. Eesti ja
Põhja-Läti alal viibivate väeüksuste moonastamisega oli Rootsi väejuhatusel ning tsi-
viilvõimudel nüüd ületamatuid raskusi ning näljasurmajuhtumid lihtsõdurite hulgas
polnud tol ajal mingiks harulduseks. W. A. Schlippenbachi välväe ja Eesti- ning Liivi-
maal olevate garnisonide ülalpidamiseks oldi sunnitud vilja koguni sisse vedama. Nii
otsustati näiteks 1704. aasta kevadel selleks saata Pommerist, Skånest ja Riias Tal-
linna ja Pärnu sadamasse 8000 tündrit rukist, 20 000 tündrit kaeru, 24 000 tündrit
odratangu, 16 000 tündrit kaeratangu, 600 säilitist linnaseid ja 500 tündrit herneid.⁴⁰
Millistes kogustes seda vilja tegelikult saabus, selle kohta puuduvad kahjuks andmed.

Muidugi ei piisanud sellistest saadetistest siinsete väeüksuste ülalpidamiseks. Ja
kuigi neid saadetisi saabus aeg-ajalt ka hiljem, olid nad juhusliku iseloomuga. Samal
ajal aga, kui Eesti- ja Liivimaale käis üle jõu isegi kohaliku välväe ja garnisonide
ülalpidamine, rääkimata siit läbi marssivate väeosade varustamisest, tuli neil provintsi-
del osaliselt kanda ka väljaspool Eesti ala sõdivate Rootsi vägede ülalpidamise raskust.
1701. aasta sügisel näiteks pidid eesti talupojad jälle andma suuremal hulgal kasukaid,
sukki ja kindaid, mis olid määratud Miitavisse A. L. Lewenhaupti armeele saatmi-
seks,⁴¹ kuigi neil samal ajal tuli riietusesemetega varustada ka moodustamisel olevat
maamiilitsat. Lewenhaupti armeele võeti Eesti-, Liivi- ja Saaremaalt riidevarustust kor-
duvalt ka järgnevatel aastatel. Aastast aastas nõuti siinsetelt provintsidelt, eriti
Saaremaalt, ka mitmesugustes kogustes moona ja furaaži Lewenhaupti armee ülal-
pidamiseks. Ja isegi veel 1709. aastal, mil Eesti- ja Liivimaa olid juba viimseini
välja kurnatud ja neid provintse pealegi viljaikaldus ähvardas, peeti võimalikuks siinset
vilja ka mujale vedada. Rootsi riigikontor nimelt tegi kõnesoleval kevadel korralduse
Saaremaalt 30 säilitise teravilja Viiburisse saatmiseks.⁴²

On pikematagi selge, et armee valitsev terav moonapuudus, mida omakorda suu-
rendas jätkuv talupoegade hoolimatu paljaksriisumine Rootsi sõjaväe poolt, aina soo-
dustas sõjaväelaste omavoli ja vägivalda talupoegade kallal. Seaduslikult nõutavad
moona, furaaži, riidevarustuse kogused, küütide arv jms. moodustasid vaid osa sellest,
mida talupoegadel Põhjasõja aastatel tuli sõjaväe ülalpidamiseks anda.

Sõjakoormiste sissenõudmine, mis juba päris sõja alguses pahatihti kujunes talu-
poegade hoolimatuks paljaksriisumiseks, muutus edaspidi veelgi vägivaldsemaks. Moona-
muretsejatel polnud asja sellega, mis saab nende poolt paljaks riisutud talupoegadest;
nad käitsid omaenda tagalas sageli nii, nagu oleksid nad vaenlase alal sõjasaaki
võtnud. Sellele asjaolule juhtis tähelepanu ka Otepää pastor Adrian Virginius. Nii kur-
tis ta 9. märtsil 1702. aastal Liivimaa kindralkubernerile saadetud kirjas,⁴³ et inime-
sed jätavad maha oma kodud ja põgenevad mitte Vene vägede hirmul, vaid
Rootsi moonamuretsejate eest. Eriti kaebas ta soome ratsanike ja tragunite tooruse
üle, kes «ilma ohvitserideta ja ilma et neil oleks käsku käes, kõikjal ringi hulguvad,
kallale tungivad ja röövivad, mis nad leiavad, ja kes inimestele kallale tungivad, neid
peksavad ja löövad».⁴⁴ Mõistagi ei olnud sellised ekstsessid iseloomulikud mitte ainult
Otepää ümbrusele; Rootsi armee moonamuretsejad olid talupoegadele kõikjal hirmuks.

⁴⁰ Koopia kuningliku riigikontori kirjast G. A. Strömfeltile 11. apr. 1704. — LRKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 320, l. 190 ja 191.

⁴¹ G. A. Strömfelti kiri E. Dahlbergile 6. okt. 1701. — Sealsamas, s.-ü. 321, l. 97 ja 98.

⁴² G. A. Strömfelti kiri ülemkomissar Ehrenheimile 1. juunist 1709. — Sealsamas, l. 54. Saaremaa maapealiku E. Mannerburgi kiri Liivimaa viitsekubernerile G. E. Albedylile ja ülemkomissar Ehrenheimile 28. aug. 1709. — Sealsamas, s.-ü. 314, l. 43–45. Seda korraldust on hiljem siiski ilmselt muudetud.

⁴³ A. v. Gederberg, Einige Briefe von Adrian Virginius an den Generalgouverneur in Riga; Graf Erik Dahlberg. Sitzungsberichte der GEG, 1921, Dorpat, 1922, lk. 49.

⁴⁴ Sealsamas.

Viimased hakkasid elamiseks hädavajalikke toidu- ja loomasöödavarusid seepärast, nagu ka vaenutegevuse hirmul üldse, peitma metsadesse, soosaartele jm. Neisse peidu-paikadesse hakkasid talupojad üha sagedamini ka ise pakku minema.

Samuti rängaks nuhtluseks eesti talupoegadele jäi siia-sinna marssivate väeüksuste majutamine. Majutuvad sõjamehed mitte üksnes ei söönud talupoegi puupaljaks, vaid lasksid oma hobustel tallata nende heinamaid ning põlde, lõhkusid ja mõnikord isegi põletasid hooneid ning tarasid. Läänemaal asuva Märjamaa mõisa talud näiteks olid juba 1702. aasta kevadel hervaremetes; alles oli seal jäänud vaid kolm talu. Seejuures polnud lahingud ja Vene vägede retked ulatunud siia lähedalegi; riisunud, põletanud ja purustanud olid siin läbimarssivad Rootsi väed.⁴⁵ Sõdurite majutamisel peeti vähe silmas seda, et talu kohta tulev sõdurite hulk vastaks umbkaudseltki tema kandejõule. Oli juhuseid, et ühte talu majutati korraga kuni 30 sõdurit, nagu selgub näiteks Patküla mõisa valdaja supliigist, mis pärineb 1709. aastast.⁴⁶

Taludesse majutunud sõdurite poolt toimepandud riisumisi ja muid nende tekitatud kahjusid uurisid Põhjasõja ajal korduvalt selleks moodustatud komisjonid, kes sageli tegid kindlaks, et sõjaväelased olid toimunud seadusvastaselt, ja kohustasid neid kahjusid kompenseerima. Kas ja millises ulatuses selline kompenseerimine tegelikult toimus, selle kohta ei võimalda olemasolev materjal enamasti kindlat vastust anda. Näib aga, et selline õigluse jaluleseadmine piirdus eeskätt formaalse otsusega, sest oli ju peaaegu võimatu midagi tagasi saada sõduritelt, kes täna siin, homme seal olid ning kelle kogu «varandus» selga ja seljapauna mahlus. Sealjuures ei pidanud sellised uurimiskomisjonid sugugi alati niisuguseid vägivaldategusid karistatavateks. Nii leidis näiteks 1706. aastal Järvamaal Preedi ja Kapu mõisa talupoegadele Lieveni rügemendi sõdurite poolt tekitatud kahjude uurimiseks väljasaadetud komisjon, et kuigi Rootsi sõdurid on talupoegadelt riisunud toidumooni ja loomasöödavarusid, lõhkunud tarasid ja teinud muudki pahandust, ei vääri asi tähelepanu, sest rüüstamine pandi toime ju nende poolt, kes tulid talupoegi hirmsa vaenlase eest «kaitsma».⁴⁷

Endiselt jäi küüdikohustus talupoegadele üheks kõige raskemaks ja vihatumaks sõjakoormiseks. Ka siin valitses sõjaväelaste omavoli ja vägivald, küüte peeti kaua kinni ja veoloomi ei saadud sageli tagasi, sest need sõideti sõna tõsisel mõttes surnuks.

On säilinud Eestimaa asehalduri M. Porteni poolt W. A. Schlippenbachile esitamiseks määratud kokkuvõtte Eestimaa ajavahemikus 1. juunist 1701 kuni 26. aprillini 1706 võetud korraliste küütide kohta.⁴⁸ Selle kokkuvõtte järgi nõuti korralisi küüte maakondade kaupa järgmiselt: Viru- ja Järvamaalt 10 864, Harjumaalt 19 185 ja Läänemaal 13 008 küüti. Korraliste küütide all on mõeldud selliseid, mida nõuti ametlike ettekirjutuste järgi. Korralise küüdi kestusena on M. Porteni aruandes märgitud kolm nädalat, kusjuures lisatakse, et mõned küüdid viibisid teel 4, 5 ja 6 nädalat, mõned aga jäidki kadunuks. Erakorralisi küüte, s. t. neid, mida läbimarssivad üksused võtsid peale selle, ei ole antud kokkuvõttes arvestatud. Nende kohta puudus Portenil endalgi igasugune ülevaade. Just sellised erakorralised küüdid aga olid talupoegadele kõige rängemaks nuhtluseks.

Küüdikohustuse näol said talupojad eriti raskelt tunda ka Karl XII Poola retke koormavust. Pärast 1704. aastat tuli lõunasse marssivate vägede küütamise täit raskust kanda Pärnu kreisil, kus veoloomad katastroofiliselt välja kurnati, mistõttu neid arvukalt hävis. Näiteks 1707. aasta kevadel ei olnud siit enam võimalik kokku saada isegi 342 küüti, mida A. L. Lewenhaupt nõudis. Kuu aja jooksul jõudis neist Pärnusse vaid

⁴⁵ Märjamaa mõisa valdaja M. Wrangelli supliik Eestimaa kindralkubernerile 3. apr. 1702. — RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 628, l. 16. Ilmselt kasutasid sõdurid siin taluhooneid hoolimatult kütteks.

⁴⁶ Koopia C. E. Freitagi supliigist G. A. Strömfeltile, 22. jaan. 1709. — LRKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 320, l. 26.

⁴⁷ Väljavõte maapäeva protokollist kontseptist. — RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. 6, l. 1—7.

⁴⁸ RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 741, l. 156—158; publitseeritud E. Tenderi poolt eestikeelses tõlkes ajakirjas «Eesti Kirjandus» XX, lk. 239 ja 240.

50—60, ülejäänud olid veoloomade jõuetuse tõttu teele maha jäänud. Kuna mehi enam ei jätkunud, tuli ka talunaistel hakata küüdis käima.⁴⁹

Et iga sõja-aastaga ikka raskemaks muutus talupoegi küütidesse saada, hakati neist «tõrksaks» peetavaid karmilt karistama. Ühes oma Eestimaa eksekutsioonikomisaridele 19. mail 1704 saadetud korralduses, milles nõutakse küüte Narvani viieks nädalaks, märkis Eestimaa kindralkuberner, et talupojad, kes seda korraldust ei täida, tuleb vangistada ning hoida neli nädalat veel ja leival.⁵⁰ Eestimaa rannikualal asuvate mõisate valdajatele sama aasta 24. mail saadetud ringkirjas, milles nõutakse paadimeeste saatmist viie nädala moonaga Toolse sadamasse W. A. Schlippenbachi käsutusse, käskis Eestimaa kindralkuberner «tõrksateks» osutunud talupoegi karistada 30 paari vitstega.⁵¹

Tartu ja Narva langemine Vene valdusesse 1704. aastal ei vabastanud nende alade talurahvast veel Rootsi sõjaväe moonastamisest. Samal ajal, kui tuli hakata kandma koormisi Vene sõjaväe ülalpidamiseks, jätkus siin ka Rootsi moonamuretsejate tegevus, mis omandas nüüd juba ohjeldamatu rüüstamise iseloomu. Viimaseid hakati suuremate väesalkade kaitse all süstemaatiliselt saatma peamiselt Tartu alale, enamasti viljakoristamise ajaks. Püüdes ette jõuda Vene moonamuretsejatest, tegid Rootsi lentsalgad oma teel kõik paljaks, riisudes talupoegadelt vilja, heinu, loomi ja üldse kõike, mis veel võtta sai. 1705. aasta sügisel saatis kindralleitnant Lewenhaupt Kuramaalt kohalikele väeüksustele appi 1500 meest Tartu ala riisuma. Novembris suundusidki tugevad Rootsi salgad Tartu alale, kus nad viibisid proviandi ja sõjasaagi jahil peaaegu talve lõpuni, terroriseerides eriti neid, kes olid andnud toidumoonu Vene vägedele, kuid keeldusid seda andmast rootslastele.⁵²

1706. aastal olid Rootsi väesalgad juba varakult, juulikuu lõpus, Tartu alal saaki varitsemas ega lahkunud sealt enne kui detsembris.⁵³ Liivimaa majandusasehaldur komandeeris sinna neli komissari, kellele tegi ülesandeks «koguda kokku kõik, mida üldse on võimalik võtta».⁵⁴

Laastatud ja paljaks riisunud Tartu ala pakkus sel ajal aga niivõrd armetut pilti, et võrdlemisi väikesearvulistel retkeist osavõtvatel Rootsi salkadel oli kohapeal ületamatuid raskusi isegi ülalpidamise hankimisega. Oberstleitnant M. Brömsen, kes oma ratsaväeskadroniga oli üks aktiivsemaid Tartu ala rüüstajaid, teatas 1706. aasta sügisel, et mõisapõldudest olevat seal külvi all vaevalt $\frac{1}{3}$ või $\frac{1}{4}$, moonu võtta saavat seetõttu tegelikult ainult talupoegadelt, need viimased aga olevat äärmiselt viletsas seisukorras.⁵⁵ Mis talupoegadelt veel alles oli, see oli hoolega ära peidetud — vili maa sisse, karjad metsadesse. Metsadesse läksid paku ka talupojad ise, kui märkasid Rootsi salkade lähenemist.⁵⁶

Hõlpsam, kui maa sisse peidetud talupoegade vilja väljanuuskimine, oli nähtavasti kokku riisuda kariloomi. Oma kirjas A. L. Lewenhauptile 22. detsembrist 1706 teatabki G. A. Strömfelt, et Rootsi lentsalkade poolt on Tartu kreisis kokku riisunud suurel hulgal talupoegade kariloomi.⁵⁷

⁴⁹ G. A. Strömfelti kirjad A. L. Lewenhauptile 8. apr. 1707 ja Liivimaa viitsekubernerile R. Funckenile 30. apr. 1707. — LRKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 321, l. 302 ja 303, 308 ja 309.

⁵⁰ RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 142, l. 489 ja 490, kontsept.

⁵¹ Sealsamas, l. 500, kontsept. 30 paari vitstega peksmine oli väga ränk karistus; sellest jätkus talupoja vigaseks, mõnel juhul isegi surnuks peksmiseks. Iga paari vitstega tuli lüüa 4 korda, 30 paari vitsu oli niisiis vähemalt 120 hoop. Mõnikord anti ühe paari vitstega ka rohkem hoope, vahel — kuni vitsad purunesid.

⁵² Fr. Bienemann jun., Die Katastrophe der Stadt Dorpat während des Nordischen Krieges, I. Reval, 1902, lk. 51—54.

⁵³ Sealsamas, lk. 58.

⁵⁴ G. A. Strömfelti kiri Liivimaa viitsekubernerile R. Funckenile 19. okt. 1706. — LRKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 321, l. 276 ja 277.

⁵⁵ M. Brömseni kiri Liivimaa viitsekubernerile R. Funckenile 17. oktoobril 1706. — LRKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 292, l. 299—302.

⁵⁶ Sealsamas.

⁵⁷ LRKA, f. 7400, nim. 1, s.-ü. 60, lk. 243—246.

Ka järgnevatel aastatel jätkus Tartu ala riisumine samasugusel viisil, ja mida viletsamaks jäid seal talupojad, seda rohkem rakendasid Rootsi moonamuretsejad toorest jõudu ning vägivalda, et neilt midagi välja pressida.

*

Eespool vaatlesime sõjakoormisi, mis lasusid Eesti- ja Liivimaal eeskätt Rootsi sõjaväe ülalpidamise näol. Sõjakoormiste teiseks oluliseks liigiks oli koloniaalprovintside rahvastiku kasutamise elavjõuna Rootsi sõjaväes. Alljärgnevas vaatlemegi nüüd lähemalt, kuidas see toimus eesti talurahva osas.

Eesti talupoegade võtmist Rootsi sõjaväkke teostati mitmesugusel viisil: neid värvati regulaarväkke, võeti aadlilipkondadesse, seisuste traguniteks ja maamiilitsasse ning aeti sõtta ka ajutiste väeüksuste koosseisus, nn. üldväkkekutsete korras.

Rootsi värvatud väeüksused moodustati peamiselt talupoegadest ja linnade lihtrahvast, värvates neid Rootsi riigi kõigilt aladelt, kaasa arvatud ka koloniaalprovintsid Eesti alal oli seda tehtud ka juba varem ning eesti talupojad õppisid kurikuulsaid Rootsi värbajaid kartma ja vihkama juba XVII sajandil. Põhjasõja puhkedes muutusid värbajad aga enneolematult aktiivseks; läks lahti sõna tõsisel mõttes jaht talupoegadele ja linnalibtrahvale. Rootsi võimudel oli kavatsus 1700. aasta jooksul värvata Eesti-, Liivi- ja Ingerimaalt 6 600 meest mitmesugustesse uutesse ratsa- ja jalaväeüksustesse,⁵⁸ kusjuures peamiseks värbamise alaks kujunesid tegelikult Eesti- ja Liivimaa. Uutesse väeüksustesse värvati ja vanu täiendati pidevalt ka järgnevail sõja-aastail, kuid mitte enam nii suures ulatuses.

Rootsi seaduse järgi oli talupoegade hulgast lubatud värvata eeskätt vabadikke ja muud «lahtist rahvast». Taluperemehi ei olnud värbajatel õigus kimbutada, sest peremeeste kohalejäämine oli nii aadli- kui ka riigimõisatele oluline, kuna nad kandsid feodaalsete koormiste ja riigimaksude pearaskust. Seaduse kaitsele vägivaldse värbamise vastu võisid Põhjasõja ajal teatud määral loota ka perepojad ja talusulased.

Et vabadikke oleks hõlpsam värvata, püüti neid Põhjasõja ajal täpsemalt arvele võtta. Näiteks oma kirjas 25. maist 1704 tegi W. A. Schlippenbach Liivimaa Läti distrikti majandusasehaldurile M. Strohkirchile teatavaks, et pastorid peavad esitama oma kihelkonna vabadike nimekirjad, millele alusel värbamine võiks toimuda.⁵⁹

Kogu Põhjasõja vältel pidasid värbajad lausa ohjeldamatut jahti inimestele, rakendades nende püüdmisel kõiki võimalikke võtteid — alates toorest vägivallast ja lõpetades mitmesuguse pettusega.⁶⁰ Rootsi võimukandjad ei suutnud, osalt ei tahtnudki värbajate omavolile piiri panna. Drastilisematel juhtudel, eriti siis, kui peremeeste vägivaldne värbamine ähvardas tekitada tunduvat kahju mõisamajandusele, võeti värbajaid küll vastutusele, üldiselt aga vaadati niisuguste «korrariikkumistele» läbi sõrmede; neid esines ju igal sammul ja sellega oldi harjunud.

Leidus neidki võimukandjaid, kes vägivaldse värbamise keelamise suhtes asusid põhimõtteliselt eitaval seisukohal. Eesti- ja Liivimaal paiknevate Rootsi vägede ülemjuhataja W. A. Schlippenbach näiteks avaldas oma kirjas 20. juunist 1703 majandusasehaldur Strohkirchile oma pahameelt 23. aprillil samal aastal Riias välja antud patendi suhtes, mis keelas vägivaldse värbamise. W. A. Schlippenbachi arvates raskendavat see niigi vaevaliselt kulgevat värbamist. Kui rahu ajal võivat veel selliseid asju lubada, siis nüüdsel ajal ei tohtivat värbajale küll pahaks panna, kui ta «üks või teine kord mõnda meest väheste finessidega oma võrku püüab». Ilma selleta tuleks tal kaua oodata, kuni keegi ennast ise pakkuma tuleb või mõne vabadiku kingib.⁶¹ Schlippenbach muretses küll asjatult. Korduvalt avaldatud keelupublikaadid ei saavu-

⁵⁸ H. Sepp, Narva piiramine ja lahing a. 1700, lk. 105 ja 106.

⁵⁹ LRKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 282, l. 221 ja 222.

⁶⁰ Vägivaldse värbamise meetoditest annab üsna hea ülevaate Eestimaa viitsekuberneri plakat 8. märtsist 1706, mis anti välja värbajate ohjeldamise eesmärgil. — RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 36, l. 119 ja 120.

⁶¹ LRKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 282, l. 244 ja 245.

tanud tegelikult mingeid tulemusi, seda on rõhutatud sageli neis publikaatides endiski, ning Rootsi värbajad ei tunnustanud inimeste jahil mingeid «finesse».

Nagu nägime, jäi Tartu ala ka pärast 1704. aastat Rootsi moonamuretsejate riisuda. Sama olukord kehtis ka värbamise osas: Rootsi värbajad luusisid siin endiselt ringi ja pidasid jahti talupoegadele. Vene võimud seevastu eesti talupoegi sõjateenistusse ei nõudnud. Pärast Tartu vallutamist lasksid nad koju ka sõjavangi sattunud eesti maamiilitsamehed.⁶²

Pärast 1704. aastat andsid Rootsi võimud välja rea patente talupoegade värbamiseks Tartu alal, peale selle värbasid siin Rootsi sõjaväelased «omal käel», nagu see kõikjal mujalgi kombeks oli. Eriti jultunuks muutusid värbajad Tartu alal just pärast 1704. aastat. Nii kirjutas majandusasehaldur G. A. Strömfelt 6. veebruaril 1706 W. A. Schlippenbachile, et keelupublikaatidele vaatamata on vägivaldse värbamisega seotud ekstsessid kõikjal sagenenud. Eriti palju kaebusi selles asjas saabuvat Tartu alalt, kus talupojad praegu Rootsi värbajaid hoopis rohkem kartvat kui Vene sõjaväelasi.⁶³ See asjaolu raskendas Tartu alal ringiuitavatel Rootsi salkadel moona ja furaaži hankimist ning tegi Strömfeltile palju muret.⁶⁴ Rootsi salgad, kes riisumise eesmärgil Tartu alale tungisid, pidasid tavaliselt jahti ka talupoegadele. Nii paistis 1707. aastal rohkete «värbamise ekstsessidega» siin silma eriti oberstleitnant M. Brömsemi ratsaeskadron.⁶⁵ Talupoegade värbamiseks läkitati siia ka eriti selleks määratud väesalku. 1708. aastal näiteks tegutsesid siin sel otstarbel Pärnus seisva endise Tartu komandandi C. G. Skytte rügemendi ohvitserid.⁶⁶

1700. aasta sügisel kahekordistati Eesti- ja Liivimaa aadlimõisate ratsateenistuse kohustust. Ühe aadlilipkonna ratsaniku asemel pidid aadlimõisad nüüd iga 15 ratsateenistuse pealt varustama ja ülal pidama kaht ratsanikku. Ühtlasi hakati nõudma ka nn. seisuste traguneid, keda pidid andma riigimõisate rentnikud ja pastoriid. Kahekordistatud aadlilipkonnadesse, samuti seisuste traguniteks võtsid mõisnikud, mõisarentnikud ja pastoriid suurel hulgal ka eesti talupoegi. O. Liivi andmetel olid eestlased sõja lõpupeole Eestimaa aadlilipkonnas isegi enamuses.⁶⁷

Eesti talurahvast sunniti Põhjasõjas Rootsi relva kandma ka sel teel, et hakati looma talupoegadest koosnevaid väeüksusi. Sellega tehti algust õieti juba 1700. aasta veebruaris, kui Saksi väed Liivimaale tungisid. 12. veebruaril 1700 väljaantud patendis teatas Liivimaa kindralkuberner saksilaste invasioonist Liivimaale ja nõudis kõigi Liivimaa seisuste, sealhulgas ka talupoegade relvastatud vastupanu organiseerimist.⁶⁸

Eesti talupoegadest koosnevaid relvastatud salku asuti organiseerima esialgu vaid juhuks, kui sõjategevus peaks kanduma Liivimaa Eesti alale. Selliste talupoegade relvastatud salkade moodustamine tehti ülesandeks mõisavalitsejatele ja teistele mõisa ametimeestele, kes pidid jääma nende etteotsa. Niisuguste salkade loomine oli vaid kohapealse vastupanu organiseerimise «hädaabi»-vorm ning sõja esimesel aastal ei püüdnud Rootsi võimud veel luua talupoegadest koosnevaid regulaarseid väeüksusi.

1700. aasta sügisel hakati talupoegi üldväkkekutse korras kokku ajama ka Eestimaa.⁶⁹ Talupojad pidid saatma igast talust ühe mehe Rakveresse «niisuguse relvastusega, mida iganes on võimalik hankida», ja moonaga 14 päevaks.⁷⁰ Saksilaste pealetun-

⁶² Sellest rääkis ülekuulamisel Pärnu maakohtus keegi rootslaste poolt 1705. aastal Tartu alal vangi võetud Tartu kodanik. — LRKA, f. 109, nim. 17, s.-ü. 235, l. 13.

⁶³ LRKA, f. 7400, nim. 1, s.-ü. 60, lk. 281 ja 282.

⁶⁴ G. A. Strömfelti kiri A. L. Lewenhauptile 17. jaan. 1706. — Sealsamas, lk. 267—269 (missiiv).

⁶⁵ G. A. Strömfelti kiri A. L. Lewenhauptile 8. okt. 1707. — LRKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 321, l. 331.

⁶⁶ G. A. Strömfelti kiri Liivimaa viitsekubernerile R. Funckenile 29. dets. 1708. — Sealsamas, s.-ü. 320, l. 180 ja 181.

⁶⁷ O. Liiv, Põhja sõja ajastu. Käsikiri ENSV TA Kirjandusmuuseumis, lk. 30.

⁶⁸ Livländische Gouvernements-Regierung-Patente. Gesammelt und geordnet von C. F. W. Goldmann, 1696—1703 (edaspidi lühendatud: Patente).

⁶⁹ Eestimaa kindralkubeneri plakat 15. sept. 1700. — RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 35, l. 124 ja 125.

⁷⁰ Eestimaa kindralkubeneri plakat 17. sept. 1700. — Sealsamas, l. 136 ja 137.

gi soikumise tõttu ei rakendatud 1700. aasta kevadel ja suvel Liivimaal moodustatud salkasid, neid isegi ei koondatud, vaid jäeti hajali mõisatesse, kus nad olid moodustatud. Eestimaal aga pidid need üksused viibimata Rakveresse kogunema ja Rootsi peavägede saabumiseni venelaste rünnakuid tagasi lööma. 1700. aasta septembris anti ka Liivimaal välja patent, milles kutsuti üles kõiki elanikke relvastuma, et Vene vägedele vastu astuda.⁷¹

Talupoegi aeti lahingusse peaaegu ilma igasuguse sõjalise väljaõppeta ja äärmiselt puudulikult relvastatuna. Ilmeka pildi sedaliiki «maakaitsevääst» annab Eestimaal maanõunike kiri kindralkubernerile 3. novembrist 1702, milles üldväkkekutse korras kokku aetud umbes 1500 mehe suuruse üksuse kohta öeldakse, et nad on «armetud ning haletsusväärsed inimesed, otsekuu kariloomad, kaasas vähe püsse, aina vikatid ja kirved, mõned koguni kaikaga... Need vähesed, kes mitmet liiki halbu püsse kannavad, ei oska neid isegi kasutada, peale selle on neist üks osa noorukeid ja lapsi, kes on vaevalt võimelised... eemalt käreaga hirmu tegema, kuid ei suuda vaenlasele vastu panna ega midagi tegelikku korda saata».⁷²

Taolisi üldväkkekutseid toimus Eesti- ja Liivimaal Põhjasõja vältel hiljemgi korduvalt, vaatamata sellele, et värbamiste ning muul viisil regulaarüksustesse võtmise tagajärjel olid talud tööjulistest meestest üsna tühjaks jäänud, ja nagu eespool nägime, tuli «maakaitsevække» võtta isegi poisikesi.

1700. aasta novembris tehti Eestimaal katsed organiseerida talupoegi kihelkondade kaupa korrapärasematesse väeüksustesse. Seda Eestimaal maanõunike algatust toetas ka Karl XII. Maanõunike poolt koostatud ja 7. novembril laiali saadetud instruksiooni kohaselt tuli igasse kihelkonda määrata ülem- ja alamkomissarid, kes talupoegadest pidid kihelkondade kaupa väesalgad moodustama. Alamkomissarideks tuli igal mõisal anda üks kubjas. Roodumeistrid ja kapralid kavatseti määrata jõukamate talupoegade hulgast, igale kihelkonnale oli ette nähtud ka oma lipp. Et asi pidulikum ja talupoegadele meelepärasem oleks, pidi sõttaminek toimuma eesti rahvapillilugude saatel, milleks iga lipu juurde pidi kuuluma 3 torupilli.⁷³

Talupoegade sõtta-ajamine aga kukkus 1700. aasta sügisel Eestimaal täielikult läbi. Kroonik Kelchi teatel kuulutatud käsk küll kirikukantslitest välja, keegi aga ei olevat lasknud end tema täitmisele rakendada.⁷⁴

Kuningas aga ei loobunud kavatsusest moodustada Eesti- ja Liivimaal talupoegadest koosnevaid regulaarseid väeüksusi. Viibides Laiusel talvekorteris tegi ta 10. jaanuaril korralduse siinsetes provintsidest maamiilitsa moodustamiseks. Korraldus tehti kindralkuberneride publikaatidega teatavaks Eestimaal 14. jaanuaril⁷⁵ ja Liivimaal 17. jaanuaril.⁷⁶ Karl XII kavatses maamiilitsa näol ka siin luua midagi Rootsis ja Soomes olemasolevate territoriaalsete väeüksuste taolist. Neid üksusi ei komplekteeritud värbamise teel, vaid neisse kuuluvad sõdurid said endale varustuse ja ülalpidamise taludelt, millel sõdurite andmine lasus riikliku kohustusena.

Eesti- ja Liivimaal pidid talupojad maamiilitsasse andma 10 meest igalt ratsateenistusest, s. o. 15-lt adramaalt.

Kuningas tahtis algul maamiilitsat komplekteerida ainult taluperemeestest kui usaldusväärsematest; sulaste ja muu lahtise rahvaga ei saavat arvestada, sest «neid ei või usaldada, need deserteerivad ja lahkuvad sealt [s. o. sõjaväest — E. Ö.] sageli».⁷⁷ Optimistlik kuningas lootis koloniaalprovintsidest maamiilitsasse saada küllaldaselt arvul mehi ning ta tegi korralduse jõukamate ja lojaalsemategi peremeeste

⁷¹ G. A. Strömfelti 19. sept. 1700 patendi koopia. — LRKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 320, l. 126 ja 127.

⁷² RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 289, l. 103 ja 104.

⁷³ H. Sepp, Narva piiramine ja lahing a. 1700, lk. 217.

⁷⁴ Chr. Kelch, Liefländische Historia. Continuation 1690 bis 1707, Dorpat, 1875, lk. 154.

⁷⁵ RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 35, l. 178 ja 179.

⁷⁶ Patente.

⁷⁷ Eestimaal kindralkubernerite plakat 14. jaan. 1701. — RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 35, l. 178 ja 179.

hulgast valida vaid neid, kes «head kütid on ja relva oskavad käsitseda».⁷⁸ Liivimaa kindralkubeneri 31. jaanuari patendis kästakse selliseid häid laskureid võtta taludest, kus leidub rohkem kui 4—5 «head prisket» meest, ja valida vaid neid, «kel on lusti sellisel puhul end kasutada lasta».⁷⁹

Maamiilitsa komplekteerimine neil alustel polnud mingil määral reaalne. Tundmata lähemalt Eesti- ja Liivimaa olusid ning siinset talurahvast, oli Karl XII langenud utoopiasse. Ta tegi endale asjatuid illusioone eesti ja läti talupoegade sõdimishimu suhtes ja näis arvavat, et tulirelva käsitlemise oskus on laialt levinud koloniaalproviintside pärisorise talurahva hulgas, arvestamata, et nende suhtes kehtis juba ligi kaks sajandit tulirelvade kandmise keeld. Kuningas ei arvestanud sedagi, et 1700. aastal toimunud värbamiste tagajärjel valitses Eesti- ja Liivimaa taludes juba küllaltki terav puudus tööjõulistest meestest; mingi rangema valiku tegemine nende hulgas, keda 1701. aastal oleks õnnestunud veel kokku saada, ei tulnud kõne allagi.

Tegelikult hakati maamiilitsasse algusest peale saatma peamiselt talusulaseid ning kõlblikeks tunnistati kõik, kes aga kuidagi täismehe mõodu välja andsid. Rootsi võimudel oli tegemist, et selliseidki saada; maamiilitsa komplekteerimine toimus kaua ja vaevaliselt ning teda ei saadudki kunagi kokku loodetud hulgal.

Kuninga korralduse kohaselt tuli Eestimaa moodustada neli maamiilitsarügementi à 1000 meest ja Liivimaa Eesti alal kuus maamiilitsapataljoni à 300 meest. 1703. aasta algul tegi Karl XII korralduse moodustada Saaremaalgi 500 meest koosnev maamiilitsapataljon, mille koosseisu arvati ka Kuressaare kindlustuse vahimeeskonnana kasutatavad 150 «drillmeest».⁸⁰

Maamiilitsa ohvitserid määrati balti-saksa aadli hulgas, allohvitserideks pandi alamast seisusest sakslasi — mõisavalitsejaid, väikelinnades ja maal elavaid saksa soost käsitöölisi, kõrtsmikke, möldreid jne. «Mittesakslaste», s. o. eestlaste ja lätlaste määramist allohvitserideks ei näinud kuningas ette,⁸¹ kuigi ka käsitöölise, kõrtsmike ja möldrite hulgas oli palju eestlasi ja lätlasi. Meeste andmine maamiilitsaüksustesse, nende varustamine mundri ja muuga, samuti deserteerimise, surma või muude asjaolude tõttu kaduma läinud meeste asendamine uutega lasus tervenisti talupoegadel.

Kuni 1703. aastani püsis maamiilitsa struktuur põhiliselt sel kujul, nagu ta 1701. aastal oli loodud, kuigi mõned üksused eksisteerisid selleks ajaks veel vaid nime poolest, eriti pärast Hummuli lahingut 18. juunil 1702, kus peaaegu täielikult hävinud Schlippenbachi jalaväe hulgas said lüüa ka siinsed maamiilitsaüksused. Alates 1703. aastast viidi osa maamiilitsaüksusi üle värbamise alusele. Selle põhjuseks oli asjaolu, et Eesti- ja Liivimaa sõjalis-koloniaalse kurnamise läbi laostatud talupoegadelt ei olnud enam võimalik endisel viisil välja pressida uusi mehi: taludes valitses kisendav viletsus ja terav tööjõu puudus.

Seoses 1703. aasta märtsis toimunud kuninga järelepärimisega Eestimaa maamiilitsarügementide komplekteerimise võimaluste kohta kirjeldas ühe Eestimaa maamiilitsarügemendi ooberst oma 18. augustiga 1703 dateeritud anonüümses⁸² kirjakavandis kuningale lootusetult viletsat olukorda, mis selles suhtes Eestimaa valitses. Kavandi autori arvates polnud maa tühjumise ja laastatuse tõttu uute maamiilitsameeste võtmine Eestimaalet enam võimalik. Veel asustatud talud olevat meestest nii lagedaks tehtud, et enamasti oli neisse jäänud vaid peremees üksi, harva mõni sulane või täiskasvanud poeg. Üldse olevat Eestimaalet olukord selline, et kui nüüd veel nõuda

⁷⁸ Sealsamas.

⁷⁹ Patente.

⁸⁰ Saaremaa viitsemaapealiku O. J. Polli kirjad Liivimaa kubernerile G. Fröhlichile 20. jaan. ja 24. märtsist 1703. — LRKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 314, l. 60 ja 61.

⁸¹ O. Liiv on kindlaks teinud, et Põhjasõja ajal õnnestus ligi 40 eestlasel saada isegi ohvitseriks. Kuid need erandlikud juhtumid leidsid aset enamasti väljaspool Eesti ala paiknevates väeüksustes. Maamiilitsa osas ei märgi Liiv neist ühtegi. — Eesti ohvitserid Põhjasõjas, «Sõdur» 1938, lk. 67—71.

⁸² Selle autoriks oli tõenäoliselt maamiilitsa Järva rügemendi ülem O. Rehbin-der või Viru rügemendi ülem W. H. Hastfer. — Vt. H. P a l l i, Rootsi võimude tegevusest ja poliitikast Eestis Põhjasõja ajal. Kogumik: Eesti ühendamisest Venemaaga ja selle ajaloolisest tähtsusest, Tallinn, 1960.

sulaste andmist maamiilitsasse, siis ei saaks talupojad enam üldse mõisa teokoormisi kanda. Mitte ainult sagedased ja ulatuslikud värbamised, vaid ka meeste andmine maamiilitsasse olevat maa teenijarahvast ning sulastest päris lagedaks teinud. Kui võtta maamiilitsasse järelejäanud üksikuid taluperemehi, arutab kirja autor edasi, siis jäävat talu, kust peremees võetud, tühjaks ja siit ei olevat enam loota ei kontributsiooni, mõisategu ega küüte. Juba olevatki sel viisil suur hulk talusid tühjaks jäänud.⁸³

W. A. Schlippenbach tahtis juba 1703. aasta algul liita Eesti- ja Liivimaa maamiilitsa riismed teiste väeüksustega, kuid Karl XII ei nõustunud sellega, rõhutades, et maamiilits peab jääma muutmatult püsima. Schlippenbach piirduski siis esialgu väiksemate ümberformeerimistega, liites mõned hõrenenud maamiilitsapataljonid.⁸⁴

Kuna tegelik olukord ei võimaldanud säilitada maamiilitsat muutmatul kujul, oli kuningas lõpuks sunnitud arvestama tegelikkust. W. A. Schlippenbachi ja Põltsamaa maamiilitsapataljoni oobersti B. W. Taube vahel sõlmitud kokkuleppes 18. detsembrist 1703 viimase juhtimisel oleva pataljoni ümberformeerimise asjus märgitakse, et kuningas on «armulikult tahtnud, et nõrgestatud maamiilitsaüksused teisele alusele üle viidaks». Kokkuleppes on öeldud, et kuna Taube, vaatamata kaotustele Hummuli lahingus, suutis säilitada oma pataljoni 266 mehe suuruses, siis usaldatakse temale ka uue pataljoni moodustamine. Säilinud 266 mehele tuli lisaks värvata 134 meest. Reorganiseeritud pataljon, kinnitatakse kokkuleppes, hakkab kasutama värvatud väeüksuse eelseid.⁸⁵

Antud juhul on meil niisil tegemist maamiilitsapataljoni muutmisega värvatud väeüksuseks; see pataljon kui maamiilitsaüksus lakkas olemast. Seda ei saa aga ütelda kogu maamiilitsa kohta, mis jäi veel edasi kiratsema.⁸⁶ Ümberformeeritud Liivimaa maamiilitsaüksuste kõrval püsis kuni 1708. aasta sügiseni Saaremaa maamiilitsapataljon, säilisisid ka mõned Liivimaa maamiilitsapataljonid (näiteks Tartumaa oma), Eestimaa maamiilitsarügemendid, õigem küll nende riismed, olid olemas veel 1710. aastalgi. Nende üksuste täiendavast komplekteerimisest oldi aga pärast 1703. aastat sunnitud peaaegu täielikult loobuma. Lootusetut olukorda, mis selles suhtes Eestimaal valitses, iseloomustab küllalt hästi juba eespool tsiteeritud kirjakehvand. Sama aasta 16. detsembril Narva ülemkomandandile H. R. Hornile rügemendi taaskomplekteerimise asjus saadetud kirjas vannub ka Eestimaa kindralkuberner raskustele alla.⁸⁷ Kindralkuberner oli täiesti veendunud, et plakatite avaldamisega ei saavutata enam midagi, sest keegi ei võtaks neid kuulda. Ainsaks väljapääsuks talupoegade kokkuajamisel maamiilitsasse olevat tugevate sõjaväeüksuste saatmine kihelkondadesse. Väiksematel salkadel polnud kindralkuberner arvates väljavaateid jagu saada talupoegadest, kes sellisel juhul «kokku koguneksid», s. o. ühiselt vastu hakkaksid. Selline moodus ei tulevat aga praktiliselt arvesse, sest selleks, et kõigis kihelkondades üheaegselt meestele ajujahti korraldada, tuleks Eestimaa küladesse paisata terve suur sõjavägi. Kindralkuberner on täiesti nõutu ja ummikis: kuninga soovi säilitada maamiilits tuli täita ning hankida vajalikku täiendust, mingit reaalselt võimalust juba lagunenuid maamiilitsa ülesupitamiseks kindralkuberner aga ei näinud.

20. oktoobril 1706 teatas Eestimaa kindralkuberner avaliku plakatiga, et surma läbi lahkunud Eestimaa maamiilitsameeste asendamist uutega enam ei nõuta.⁸⁸ Sellega aga ei lakanud maamiilitsa täiendav komplekteerimine Eestimaal lõplikult, see oli vaid ajutiselt katkestatud. 1708. aastal olid näiteks Maardu mõisa talupojad sunnitud paluma, et neilt ei nõutaks mehi maamiilitsasse, kuna nad ei suuda enam pidada sulaseid.⁸⁹

⁸³ RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 756, l. 202 ja 203.

⁸⁴ W. A. Schlippenbachi kiri Liivimaa Läti distrikti majandusasehaldurile M. Strohkirchile 10. veebr. 1703. — LRKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 282, l. 378.

⁸⁵ Sealsamas, l. 188—191.

⁸⁶ O. Liivi väide, nagu oleks 1705. aastast alates kõik maamiilitsaüksused värbamise alusele viidud, on ekslik.

⁸⁷ RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 108, l. 474—480, kontsept.

⁸⁸ Sealsamas, s.-ü. 36, l. 194 ja 195.

⁸⁹ Maardu mõisa talupoegade palvekiri Eestimaa kindralkubernerile 17. apr. 1708. — Sealsamas, s.-ü. 706, l. 244 ja 245.

Samasisulise palve läkitasid 2. märtsil 1709 Eestimaa kindralkubernerile Kehtna mõisa talupojad.⁹⁰ Ka Liivimaal jätkati maamiilitsa täiendavat komplekteerimist. 19. aprillil 1707 avaldas Liivimaa Eesti distrikti majandusasehaldur G. A. Strömfelt oma kirjas A. L. Lewenhauptile küll arvamust, et maamiilitsameeste võtmine Tartu alalt tuleks lõpetada, kuna see ala oli inimestest äärmiselt tühjunud,⁹¹ kuid esialgu pole meil andmeid selle Strömfelti ettepaneku tulemuste kohta.

Kuivõrd viletsasse seisukorda maa oli sattunud, näeme ka sellest, et 1706. aastal pidas Eestimaa kindralkuberner säilinud maamiilitsarügementide riismete rõivastega varustamisel õigeks vajalikku varustust nõuda vaid Läänemaalt kui vähem kannatada saanud alalt, kusjuures ühe maamiilitsamehe varustuse pidid andma 3 asustatud adramaad endise 1 $\frac{1}{2}$ asemel.⁹²

Kui juba siinsete Rootsi väeosade varustamine toidu, riiete ja relvadega oli üldse äärmiselt kehv, siis maamiilitsa olukord oli selles suhtes eriti vilets. Koosnes ju viimane vaid «alamat tõugu» sõduritest — koloniaalprovintside pärisorjadest. Räbaldunud riidevarustus, mis talvel vaevalt kaitses külma eest, ja alaline nälg — maamiilitsa teenivatel talupoegadel tuli pahatihti kuude kaupa läbi ajada vaid leivakuivikute ja veega — põhjustas neis üksustes väga suurt suremust, eriti talvel. Maamiilitsaüksustele antud relvadiki olid pahatihti kõlbmatud ning üksustesse kuulujaid sunniti neid oma kulul parandama.⁹³ Ka mõnes muus suhtes olid maamiilitsasõdurid teiste väeosade sõduritest halvematesse tingimustesse asetatud. Pärnu garnisoni paigutatud Liivimaa maamiilitsa sõdurid pidid näiteks 1702. aastal kindlustustöödest osa võtma, samas paikneva Nierothi värvatud rügemendi sõdurid aga olid sellest vabastatud, nende kohustuseks oli vaid vahiteenistus.⁹⁴

W. A. Schlippenbachi väliväe täiendusena pidid maamiilitsaüksused aitama tagasi lüüa Vene vägede rünnakuid Eesti- ja Liivimaal. Schlippenbach ise rõõmustas küll väga vähe sellise täienduse üle. 8. septembril 1701 kirjutas ta Kirumpäält Liivimaa kindralkubernerile Dahlbergile: «Maamiilitsaga võib vähe või üldse mitte arvestada, sest paljud pole üldsegi välja tulnud, need vähesed aga, kes minu usinuse läbi Alüksnes kokku saadi, on juba näidanud, et neil pole tõsist kavatsust tuld ära oodata, ja järelikult on neilt oodata vähe abi.»⁹⁵ Kuigi samal ajal esines maamiilitsa võitlusvõime kohta ka optimistlikumaid hinnanguid,⁹⁶ osutusid Schlippenbachi kartused siiski põhjendatuiks ning ta püüdis korduvalt lahti saada väliväkke saadetud maamiilitsaüksustest ja suunata neid garnisonidesse. Pärast valusaid tuleristseid Erastvere ja Hummuli all kirjutas W. A. Schlippenbach jälle, et maamiilitsaga polevat «võitluses midagi peale hakata» ja nõudis tungivalt täiendust Riia garnisonist.⁹⁷ Suurt osa maamiilitsast hakatigi kasutama siinsete linnade mehitamiseks, kusjuures neid rakendati peamiselt kindluste väljaehitamisel ja reparaerimisel.⁹⁸ Saaremaa maamiilitsapataljon jäi kuni 1706. aastani paigale ega võtnud osa Eesti- ja Liivimaa territooriumil toimunud sõjalistest operatsioonidest. 1706. aasta algul saadeti ta A. L. Lewenhaupti käsutusse,⁹⁹ hävis peaaegu tervenisti Lesnaja lahingus 28. septembril 1708.¹⁰⁰ Suurel

⁹⁰ Sealsamas, s.-ü. 717, l. 1 ja 2.

⁹¹ LRKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 321, l. 305 ja 306.

⁹² RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 36, l. 194 ja 195.

⁹³ B. J. Mellini kiri Eestimaa kindralkubernerile 27. aug. 1704. — Sealsamas, s.-ü. 656, l. 243.

⁹⁴ Pärnu komandandi J. H. Schwengelmi kiri Liivimaa kubernerile G. Fröhlichile 26. sept. 1702. — LRKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 285, l. 63.

⁹⁵ Sealsamas, s.-ü. 281, l. 45 ja 46.

⁹⁶ Vt. Liivimaa Eesti distrikti majandusasehalduri Strömfelti kiri Liivimaa kindralkubernerile Dahlbergile 25. sept. 1701. — Sealsamas, s.-ü. 321, l. 86.

⁹⁷ W. A. Schlippenbachi kiri G. Fröhlichile 27. okt. 1702. — Sealsamas, s.-ü. 281, l. 236.

⁹⁸ Suurem osa Tallinnas Põhjasõja ajal toimunud kindlustustöödest oli tehtud Eestimaa maamiilitsa sõdurite poolt. — Vt. H. Palli, Rootsi võimude tegevusest ja poliitikast Eestis Põhjasõja ajal.

⁹⁹ Saaremaa viitsemaapealiku O. J. Polli kiri Liivimaa kubernerile G. Fröhlichile 10. veebr. 1706. — LRKA, f. 7349, nim. 1, s.ü. 314, l. 268

hulgal oli eesti talupoegi ka A. L. Lewenhaupti armee koosseisu suunatud Liivi- ja Eestimaa aadlilipkondades ning siinsetest provintsidest värvatud üksustes.

Maamiilitsa loomisega kerkis päevakorrales küsimus, mil viisil maamiilitsameeste varustamise ja väkkesaatmise vägagi koormavat kohustust talupoegade vahel jagada ning millisel määral seda kohustust kompenseerida feodaalsete mõisakoormiste arvel. Selle küsimuse reguleerimisel näitasid võimud üles ebajärjekindlust. 1701. ja 1702. aastal anti välja rida korraldusi, mis sisaldasid vasturääkivusi.

22. jaanuaril 1701 avaldas Eestimaa kindralkuberner plakati, milles lubati «sõjateenistuse» ajaks mõisa abiteost vabastada kõik need talupojad, kes maamiilitsasse astuvad.¹⁰¹ Alles pärast selle plakati avaldamist saabus kindralkubernerile kuninga korraldus 23. jaanuarist, mille sisu tehti teatavaks 29. jaanuaril avaldatud plakatiga. Kuningas ei leppinud sellega, et maamiilitsameeste andmine ja nende varustamine vähendaks mõisate sissetulekuid. Teokoormised, millest maamiilitsasse sõdureid andnud talud vabanesid, tuli ära jaotada teiste talupoegade vahel nii, et mõis saaks teopäevi endisel hulgal.¹⁰² Kindralkubernerite patendiga 31. jaanuarist tehti see kuninga korraldus teatavaks ka Liivimaal.¹⁰³

Kuninga 23. jaanuari korralduses ja selle põhjal avaldatud publikaatides oli maamiilitsasse sõdureid andnud talupoegade teokohustusest vabanemisest juttu vaid üld-sõnaliselt ning talupoegade seas levis arvamus, et maamiilitsasse sõduri andmise puhul on nad igasugusest mõisateost täielikult vabad. Kui kuningale sellisest «põhjendamatust ja kahjulikust arvamusel» ette kanti, andis ta 20. aprillil 1701 välja uue, üksikasjalisema korralduse. 26. aprillil avaldatud plakatis rõhutas Eestimaa kindralkuberner, et kuningas pole kavatsenud maamiilitsasse sõdureid andnud talupoegi mõisateost, küütidest jne. täielikult vabastada, sest nende teokoormiste ja küüdikohustuste kandmine muutuks teistele talupoegadele liialt koormavaks. Maamiilitsamehed on neist koormistest vabastatud ainult selle aja vältel, mil nad viibivad õppustel või sõjaretkel; kui nad aga kodus viibivad, tuleb talul kanda kõiki koormisi.¹⁰⁴ Õppusteks lubati maamiilitsamehi vabastada mitte rohkem kui kaheks päevaks nädalas.¹⁰⁵

1702. aastal muudeti maamiilitsameeste andmise korda, mis Liivimaal teatavaks tehti majandusasehaldurite G. A. Strömfelti ja M. Strohkirchi patentides 19. maist. Surma läbi või muul viisil lahkunud meeste asendamiseks ja maamiilitsameeste varustamiseks mundritega tuli nüüd iga mõisa talud jagada roodudeks, kusjuures ühe roodu talud pidid ühiselt ja võrdselt kandma kõiki maamiilitsamehe andmisega seoses olevaid kulusid, mida vastavad talud seni üksi olid kandnud. Talude osalisele vabastamisele mõisateost tehti lõpp.¹⁰⁶ Tõenäoliselt olid sellise korralduse kehtestamise üheks põhjuseks maamiilitsa loomise ajal Eesti alal vallandunud talurahvarahutused. Vähendades maamiilitsamehi andnud talude mõisakoormisi andis keskvoim omalt poolt tõuke selleks, et talupojad hakkasid maamiilitsa teenimist kasutama keeldumiseks mitte ainult mõisakoormiste, vaid ka iga liiki sõjakoormiste kandmisest.

Maamiilitsa komplekteerimise uue korra elluviimisel tekkis suuri raskusi. Talupojad olid nõus maamiilitsasse mehi andma ainult siis, kui nad mõisaorjusest ja muudest koormistest vabastatakse. Uus kord leidis isegi aktiivset vastupanu. Nii puhkesidki seoses sellega 1702. aastal talupoegade rahutused näiteks Kunda riigimõisas. Need Kunda talupojad, kes 1701. aastal olid andnud mehi maamiilitsasse ja muretsenud neile

¹⁰⁰ Püüdes kokku koguda oma Lesnaja all puruks löödud armee riismeid, pöördus A. L. Lewenhaupt järelepärimisega ka Saaremaale. Oma vastuses teatasid Saaremaa rüütelkonna sekretärid H. Stegelingen ja J. F. Vollstein 27. veebr. 1709, et neil pole mingeid andmeid selle pataljoni sõdurite ja ohvitseride saatuse kohta. Mõni aeg hiljem õnnestus Saaremaal tabada üheksa selle pataljoni sõdurit, kellest osa oli juba varem tagasi pöördunud, osa aga Lesnaja lahingu läbi teinud. — Sealsamas, l. 34 ja 37.

¹⁰¹ RAKA, f. 1187, nim. 2, s.-ü. 385, l. 15 ja 18.

¹⁰² RAKA, f. 1, nim. 2., s.-ü. 35, l. 182 ja 183.

¹⁰³ Patente.

¹⁰⁴ RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 35, l. 202 ja 203.

¹⁰⁵ Türi mõisa valdaja O. W. Buxhövdeni supliik Eestimaa kindralkubernerile 17. maist 1701. — Sealsamas, s.-ü. 617, l. 93—95.

¹⁰⁶ Patente.

varustuse, keeldusid tunnistamast uut korda, mida isegi Eestimaa asehaldur M. Porten isiklikult neile selgitamas käis. Tõrkudes kogu 1702. aasta suve kestel täitmast teokohustusi, ei võtnud nad teistelt «roodutalupoegadelt» vastu ka seda kompensatsiooni, mis neil uue korra kohaselt oli õigus viimastelt saada maamiilitsameeste andmisega seoses olnud kulude katteks. Talupojad arvasid ilmselt, et nii on võimalik seaduslikul teel pääseda mõisaorjusest.¹⁰⁷

Maamiilits kujunes eesti taurahvale Põhjasõja ajal äärmiselt kurnavaks koormaks. Sõja vältel tuli sageli ühel ja samal talul riiete ja muu vajalikuga varustada ning surnute, langenute ja deserteerinute asendamiseks maamiilitsasse saata üsna mitu meest. Koknese maamiilitsapataljoni kapten G. F. Berger teatas oma memoriaalis 10. maist 1702 Liivimaa Läti distrikti majandusasehaldurile M. Strohkirchile, et mõnikord on taluperemehed sunnitud talu maha jätma ja ise maamiilitsasse minema, et mõnda deserteerinut asendada, sest maamiilitsamehi on võetud nii väikese perega taludest, et nõutavat uut meest pole peremehel enam kusagilt võtta. Võimude korraldus selle kohta, et niisugusel juhul võiks vajaliku mehe anda mõni teine, tugevam talu, polevat aga olemas.¹⁰⁸

Sageli rikuti ka kuninga korraldust ning võeti märksa rohkem kui 10 meest 15-lt adramaalt. Näiteks kaebasid Ambla khk. Moe mõisa talupojad oma supliigis Eestimaa kindralkubernerile märtsis 1701, et neilt nõutakse maamiilitsasse igalt pooladrikkult ühte meest, seega kolm korda rohkem, kui seaduses oli ette nähtud. Samas supliigis märgitakse, et Tapa mõisa talupoegadelt nõutavat ühte meest igalt adramaalt.¹⁰⁹ Ka Viisuste mõisa 16-lt adramaalt oli maamiilitsasse võetud 16 meest.¹¹⁰ Sellised juhud polnud erandlikud. Nagu teiste sõjakoormiste osas, nii tuli talupoegadel ka maamiilitsa sõdurite andmisel kannatada igasugust sõjaväelaste omavoli, mille tagajärjel see niigi koormav kohustus muutus veelgi rängemaks.

*

Tuleb silmas pidada, et talurahva äärmuslik sõjalis-koloniaalne ekspluateerimine Põhjasõja ajal toimus intensiivse feodaalse rõhumise tingimustes. Rootsi koloniaalvõimu taotluseks oli talupoegadel lasuvatele sõjakoormistele vaatamata säilitada võimaluse piires mõisatele nende endised sissetulekud.

Seal aga, kus talupojad olid sõja läbi kõige rängemini kannatada saanud, oldi paljudel juhtudel sunnitud vähendama nii neil lasuvate sõjakoormiste hulka kui ka mõisakoormisi. Sõja läbi tugevasti kannatada saanud alapid tulid võimudel ajuti ka regulaarsetest sõjakoormistest täielikult vabastada.

Kuid Rootsi valitsus ja kuningas isiklikult olid seejuures kõige otsesemalt huvitatud talupoegade feodaalsest ekspluateerimisest — oli ju XVII sajandi lõpul toimunud reduktsiooni tagajärjel suur hulk mõisapid koloniaalprovintssides riigi valdusse võetud, tulud rendist aga läksid Põhjasõja ajal sõjaväe ülalpidamiseks. Karl XII-le, kes oma armeed varustamisel alatas rabeles suurtes raskustes, oli Eesti- ja Liivimaa redutseeritud mõisatest saadav rent äärmiselt oluline.¹¹¹

Eespool nägime, millise resolutsusega kuningas nõudis näiteks mõisale antavate teokoormiste täielikku «putumatust», kui seoses maamiilitsa moodustamisega päevakorrale kerkis mõisakoormiste vähendamise küsimus. On huvitav märkida, et selles

¹⁰⁷ Kunda talupoegade vastuhaku uurimiseks kohale siirdunud komisjoni protokoll 20.—23. okt. 1702. — Tallinna Linna ja Harju Rajooni Riiklik Arhiiv, f. 240, nim. 1, s.-ü. 1, l. 119 ja 120.

¹⁰⁸ LRKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 306, l. 58 ja 59.

¹⁰⁹ RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 615, l. 146.

¹¹⁰ Eestimaa kindralkubernereri resolutsioon major B. Roseni supliigile 10. veebr. 1702, kontsept. — Sealsamas, s.-ü. 140, l. 64 ja 65.

¹¹¹ 1700. aastal hakati ka seda poolt riigimõisate rendist, mida varem maksti sularahas, sisse nõudma sõjaväele vajalike toiduainete ja hobusööda näol. — Vt. Eestimaa kindralkubernereri plakat 10. nov. Sealsamas, s.-ü. 35, l. 152 ja 153.

küsimuses oli kuningas isegi resoluutsem kui kohalikud võimukandjad. Tundes kohalike olusid ning kartes koormata talupoegi üleliia, pidas Liivimaa kindralkuberner näiteks 1701. aasta kevadel seoses maamiilitsa moodustamisega vajalikuks vähendada talupoegade poolt mõisale tehtavate teopäevade koguhulka, kuningas aga lükkas vastava ettepaneku otsustavalt tagasi.¹¹² Nagu eespool nägime, pidas ka Eestimaa kindralkuberner vajalikuks vabastada abiteost need talud, kust anti sõdureid maamiilitsasse. Peatselt järgnev kuninga korraldus aga keelas vähendada mõisale tehtavat teokoormiste üldhulka ning veeretis teistele taludele vastavalt suurema koormuse.

Põhjasõda, mille tulemusena aset leidnud Eesti ala Venemaaga ühendamisel oli eesti rahva edasise saatuse seisukohalt suur progressiivne tähtsus, tõi oma esimese aastakümne vältel rahvale palju häda ja viletsust. Mitte ainult vaenutegevus ja 1710. aastal puhkenud katkuepidemia polnud need, mis maad laastasid ja rahvast kurnasid. Neil aastail sai eesti rahvas täies ulatuses tunda ka Rootsi riigi koloniaalpoliitika hukatuslikke tagajärgi. Sõjakulutuste veeretamine koloniaalprovintside rahvastele ning eesti ja läti talupoegade kasutamine elavjõuna mitte ainult Rootsi koloniaalvalduste kaitseks, vaid ka vallutussõjas Poola ja Venemaa territooriumil, oli see, mis tegelikult kõige suuremal määral neid provintse laastas ja siinseid rahvaid viimse võimaluseni välja kurnas. Juba sõja esimestel aastatel, mil vaenutegevuse tagajärjed ei olnud veel kuigi tunduvad, oli Eesti ala äärmiselt laastatud ja talumajandus sellisel määral välja kurnatud, et järgnevatel aastatel käisid isegi vähenenud sõjakoormised paljaks riisunud ja tööjõulistest meestest lagedaks tehtud talumajandusele kaugelt üle jõu. Juba 1704. ja 1705. aastal hakkas terav näljahäda talupoegade hulgas kohati massiliseks muutuma. 1709. aastal aga tabas kogu Eesti ala suur ikaldus, mida soodustas töökäte puudumine taludes. Järgnes üldine, katastroofi mõõtetesse ulatuv näljahäda, mis oli suurelt jaolt just rahva halastamatu koloniaalse ja feodaalse kurnamise paratamatuks tagajärjeks.

*Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Ajaloos Instituut*

Saabus toimetusse
14. V 1960

О ШВЕДСКИХ ВОЕННЫХ ПОВИННОСТЯХ ЭСТОНСКОГО КРЕСТЬЯНСТВА В ГОДЫ СЕВЕРНОЙ ВОЙНЫ

Э. Эпик

Резюме

В прибалтийско-немецкой и шведской историографии вопрос о шведских военных повинностях, возложенных на эстонское крестьянство в годы Северной войны, не получил детального освещения. Соответствующие исторические труды содержат лишь некоторые фрагментарные сведения более или менее случайного характера, относящиеся к названной проблеме. Несомненно больший интерес к этому вопросу проявили эстонские буржуазные историки, но и их внимание привлекала не проблема военно-колониальной эксплуатации эстонского крестьянства в целом, а лишь вопрос об использовании эстонцев в качестве живой силы в шведской армии. Этой проблеме, в частности, посвящен ряд статей эстонских буржуазных историков Х. Сеппа и О. Лийва, которые пытались доказать, что участие эстонцев в Северной войне на стороне Швеции происходило во имя защиты «национальных интересов» эстонского народа. Проблема шведских военных повинностей была, таким образом, изучена крайне односторонне и искажена в угоду буржуазно-националистической антирусской пропаганде.

Между тем всестороннее освещение вопроса о военно-колониальной эксплуатации эстонского крестьянства в годы Северной войны необходимо для того, чтобы получить более полное представление не только о положении крестьянства, но и о политике,

¹¹² Г. А. Енш, Документы по истории Прибалтики. Скандинавия kogumik, III, Tallinn, 1958, lk. 254.

проводившейся шведским правительством в Эстляндии и Лифляндии в течение последнего десятилетия его владычества.

В настоящей статье рассматриваются основные виды крестьянских военных повинностей и выясняется в общих чертах то влияние, которое оказала военно-колониальная политика шведского правительства в годы Северной войны на положение эстонского крестьянства.

Военно-колониальная эксплуатация коренного населения являлась наиболее характерной чертой политики, проводимой Швецией в завоеванных ею в XVI и XVII вв. заморских колониях, среди которых Эстляндия и Лифляндия занимали самое видное место. Вступление Швеции в Северную войну повлекло за собой огромные расходы, а поскольку сама шведская метрополия была экономически слаба, то значительная часть военных расходов легла на ее колонии, в первую очередь на плечи эстонского и латышского народов.

Согласно распоряжению Карла XII от 15 мая 1700 г., Эстляндия и Лифляндия должны были полностью содержать все шведские войска, расположенные на их территории. Численность этих войск, введенных в Эстляндию и Лифляндию из Швеции и Финляндии, составила в одном лишь 1700 г. не менее 36 тыс. человек. Снабжение такого крупного войска провиантом, фуражом и зимней одеждой, расквартирование его и обеспечение подводами было непосильным бременем для эстонского крестьянства и уже в самом начале войны разорило его до такой степени, что после ухода основных сил шведской армии (в июне 1701 г.) крестьянство оказалось не в силах полностью содержать даже оставленное в Эстляндии и Лифляндии 8-тысячное войско.

Трудности снабжения, вызванные разоренностью страны, способствовали распространению мародерства среди шведских солдат и офицеров, которые стали все чаще забирать у крестьян последние запасы продовольствия и фуража, самовольно обходя утвержденные гражданскими властями нормы военных повинностей. После перехода Тартумаа под контроль русских войск шведские власти продолжали засылать туда военные отряды, грабившие крестьянский хлеб, сено и скот, рассматривая такие грабительские набеги как продолжение взимания военных повинностей с тартумааских крестьян.

Несмотря на то, что материальных ресурсов Эстляндии и Лифляндии явно не хватало даже для содержания расположенной здесь армии, из этих провинций продолжали выкачивать поставки провианта, фуража и обмундирования для шведских войск, воевавших на территории Курляндии, Литвы и Польши.

Стремясь максимально использовать и живые ресурсы своих колониальных владений, шведское правительство различными способами заставляло эстонских крестьян служить в шведских войсках.

Вербовке в регулярные части шведской армии, комплектовавшиеся как в Швеции и Финляндии, так и в колониальных владениях, подлежали в первую очередь бобыли, причем для этого фактически не требовалось даже согласия завербованных. В связи с тем, что крестьяне чрезвычайно редко добровольно соглашались поступать в шведскую армию, вербовщики, охотясь за крестьянами, чаще всего прибегали к насилию и обману. Шведские власти не прекратили вербовку крестьян и на тех территориях, которые после 1704 г. отошли под контроль русских войск. Наоборот, в это время насильственная вербовка эстонских крестьян в шведскую армию получила в Тартумаа еще большее распространение, чем в других районах Эстонии.

В числе всадников и драгунов, поставляемых эстляндскими и лифляндскими помещиками, арендаторами и пасторами, в годы Северной войны также было много эстонских крестьян.

Крестьян использовали и в нерегулярных военных отрядах, которые создавались в случае наступления противника (так наз. всеобщее ополчение — General-Aufgebot).

10 января 1701 г. Карл XII издал распоряжение об образовании из эстонских и латышских крестьян земской милиции (Landmilice). Крестьян обязали давать в земскую милицию с каждых полутора гаков одного полностью обмундированного солдата. Хотя король и намеревался комплектовать земскую милицию исключительно из дворохозяев, как наиболее пригодных, по его мнению, к служению шведскому оружию, в действительности в земскую милицию с самого начала ее комплектования стали брать главным образом батраков.

Начиная с 1703 г. часть отрядов земской милиции была превращена в отряды, комплектовавшиеся в порядке вербовки. Причиной этого было то, что крестьянство вследствие усиленной военно-колониальной эксплуатации разорилось до такой степени, что продолжение комплектования земской милиции, — которая за 2 года своего существования понесла очень значительные потери не только в сражениях, но и вследствие массового дезертирства и большой смертности, вызванной крайне плохим снабжением, — на прежней основе оказалось уже почти невозможным. Однако Карл XII упорно настаивал на сохранении земской милиции, и частично она продолжала существовать вплоть до 1710 г.

Использование эстонских крестьян в качестве живой силы шведской армии привело уже в первые годы войны к резкому сокращению трудоспособного мужского населения, к острой нехватке рабочих рук в крестьянском и мызном хозяйстве. Наряду с тяжелыми военными повинностями, предназначенными для содержания армии, это привело к резкому упадку сельскохозяйственного производства в Эстляндии и Лифляндии и было одной из важнейших причин резкого ухудшения положения крестьянства в годы Северной войны.

Таким образом, не только военные действия, походы русских войск и распространявшаяся в 1710 г. чума, как это утверждали прибалтийско-немецкие и буржуазные авторы, явились причинами, приведшими территорию Эстонии к моменту присоединения ее к России в состоянии катастрофического разорения и опустошенности, а эстонский народ на край гибели. Не менее пагубное воздействие на положение эстонского крестьянства оказало и то обстоятельство, что шведское правительство в годы Северной войны чрезвычайно интенсивно выкачивало материальные и живые ресурсы своих колониальных владений.

*Институт истории
Академии наук Эстонской ССР*

Поступила в редакцию
14. V 1960

DIE KRIEGSBELASTUNG DER ESTNISCHEN BAUERNSCHAFT DURCH SCHWEDEN IN DEN JAHREN DES NORDISCHEN KRIEGES

E. Õpik

Zusammenfassung

Die Frage von den Kriegslasten, die Schweden dem estnischen Bauern in den Jahren des Nordischen Krieges auferlegte, ist von den deutschbaltischen und schwedischen Historikern überhaupt nicht näher untersucht worden. In ihren Arbeiten finden wir darüber bloss fragmentarische Angaben von mehr oder minder zufälligem Charakter. Die estnischen bürgerlichen Historiker zeigten für diese Frage etwas grösseres Interesse, doch beschäftigten sie sich nicht mit dem gesamten Problem der militärisch-kolonialen Ausbeutung der estnischen Bauernschaft, sondern nur mit dem Waffendienst der Esten in der schwedischen Armee. Der letzteren Frage widmeten namentlich die estnischen bürgerlichen Historiker H. Sepp und O. Liiv eine Reihe Artikel, in denen sie nachzuweisen suchten, dass die Teilnahme der Esten am Nordischen Krieg auf Seiten Schwedens im Namen des Schutzes der «nationalen Interessen» des estnischen Volkes geschah, das sich angeblich gegen die Russen verteidigen musste. Das Problem der Kriegsbelastung der estnischen Bauernschaft ist also nur äusserst einseitig beleuchtet und der bürgerlich-nationalistischen russischfeindlichen Propaganda zuliebe verfälscht worden.

Indessen ist die allseitige Darstellung der militärisch-kolonialen Ausbeutung der estnischen Bauernschaft in der Periode des Nordischen Krieges überaus wichtig, da sie nicht nur von der Lage des Landvolkes, sondern auch von der Politik, welche die schwedische Regierung in Estland und Livland während der letzten zehn Jahre schwedischer Herrschaft verfolgte, ein klares Bild schaffen hilft.

Im vorliegenden Aufsatz betrachten wir die Hauptkategorien der bäuerlichen Kriegslasten und in grossen Zügen die Folgen der militärisch-kolonialen Politik der schwedischen Regierung für die estnische Bauernschaft in den Jahren des Nordischen Krieges.

In den von Schweden im 16. und 17. Jahrhundert eroberten überseeischen Kolonien, unter denen Estland und Livland die wichtigsten waren, zeichnete sich die Politik der schwedischen Regierung vor allem durch die militärisch-koloniale Exploitation der einheimischen Völker aus. Der Nordische Krieg hatte für Schweden enorme Ausgaben zur Folge; sofern aber die schwedische Metropole wirtschaftlich schwach war, musste ein beträchtlicher Teil der Kriegslasten auf die Kolonien, besonders auf die Schultern des estnischen und des lettischen Volkes verschoben werden.

Laut einer Verordnung Karls XII vom 15. Mai 1700 hatten Est- und Livland alle auf ihrem Territorium untergebrachten schwedischen Truppen in vollem Umfang zu verpflegen. Diese Truppen, die von Schweden und Finnland her nach Estland und Livland kamen, zählten allein in 1700 mindestens 36 000 Mann. Die Versorgung eines so grossen Heeres mit Lebensmitteln, Furage und Winterausstattung, seine Einquartierung und die damit verbundenen Schüssen waren für die estnische Bauernschaft eine allzu schwere Last. Das alles ruinierte die Bauernschaft schon am Anfang des Krieges in dem Masse, dass sie nach dem Ausmarschieren der Hauptstreitkräfte der schwedi-

schen Armee (im Juni 1701) nicht mehr imstande war, die in Est- und Livland hinterbliebenen 8000 Mann genügend zu versorgen. Die durch den Ruin des Landes bedingten Verpflegungsschwierigkeiten führten zu Marodeurakten seitens der schwedischen Soldaten und Offiziere, die immer öfter den Bauern ihre letzten Lebensmittel- und Futtermittel raubten und die von den Zivilbehörden festgesetzten Normen der Kriegsabgaben eigenmächtig umgingen. Selbst nachdem der Kreis Tartumaa unter die Kontrolle der russischen Truppen gekommen war, wurden von den schwedischen Mächten Truppen dorthin entsandt, die den Bauern Getreide, Heu und Vieh wegnahmen. Solche Raubzüge wurden von den Schweden als eine berechnete Einforderung von Kriegsabgaben bei den Bauern der betreffenden Gebiete betrachtet.

Obgleich die materiellen Ressourcen Est- und Livlands offenbar nicht ausreichten, selbst die hier zurückgelassenen Truppen zu versorgen, wurden aus diesen Provinzen immerfort Lebensmittel, Futter und Bekleidung für die auf dem Territorium Kurlands, Litauens, Weissrusslands und Polens operierenden schwedischen Heere ausgeführt.

Die schwedische Regierung, die bemüht war, auch die menschlichen Reserven ihrer kolonialen Besitzungen bestmöglich auszunutzen, suchte, die estnischen Bauern mit verschiedenen Mitteln zum Dienst in den schwedischen Streitkräften zu zwingen.

Der Werbung in die regulären Truppenteile der schwedischen Armee, die sowohl in Schweden und Finnland als auch in den kolonialen Besitzungen angeworben wurden, unterlagen in erster Linie die Lostreiber; faktisch war dabei nicht einmal das Einverständnis der Rekrutierten erforderlich. Da die Bauern sich äusserst selten aus freien Stücken in die schwedische Armee anwerben liessen, wandten die Werber mit Vorliebe List und Gewalt an. Selbst in den Gebieten, die nach 1704 von den russischen Truppen kontrolliert wurden, verzichteten die schwedischen Mächte nicht auf die Werbung der Bauern. Im Gegenteil: in Tartumaa war die gewaltsame Werbung der estnischen Bauern in die schwedische Armee mehr verbreitet als in den anderen Teilen des estnischen Territoriums.

Zahlreiche estnische Bauern befanden sich auch unter den Reitern und Dragonern, die in den Jahren des Nordischen Krieges von den est- und livländischen Gutsherren, Pächtern und Pastoren gestellt wurden.

Bauern wurden auch in irreguläre Truppenteile eingereiht, die beim Vorrücken des Gegners formiert wurden (mittels des sog. Generalaufgebots).

Am 10. Januar 1701 erliess Karl XII eine Verordnung über die Aufstellung einer Landmiliz von estnischen und lettischen Bauern. Die Bauern wurden verpflichtet, von jedem 1,5 Haken einen vollständig ausgerüsteten Soldaten zu stellen. Der König beabsichtigte zwar, die Landmiliz ausschliesslich aus Gesindewirten zusammenzustellen, die seiner Ansicht nach für den schwedischen Waffendienst am tauglichsten waren; in Wirklichkeit aber setzte sich die Landmiliz von Anfang an vornehmlich aus Knechten zusammen.

Seit 1703 wurde ein Teil der Verbände der Landmiliz auf dem Werbeweg komplettiert, da die Bauernschaft infolge der zügellosen militärisch-kolonialen Ausbeutung dermassen ruiniert war, dass es beinahe unmöglich wurde, die Komplettierung auf die bisherige Art fortzusetzen. Auch hatte die Landmiliz während der zwei Jahre ihrer Existenz sehr bedeutende Verluste erfahren, zwar weniger durch die Kampftätigkeit als durch die massenhafte Desertion und die grosse Sterblichkeit infolge der überaus schlechten Verpflegung. Karl XII aber beharrte auf der Erhaltung der Landmiliz, die zum Teil bis 1710 fortexistierte.

Die Ausnutzung der estnischen Bauern als lebende Kraft in der schwedischen Armee hatte schon in den ersten Kriegsjahren die Zahl der männlichen arbeitsfähigen Bauernbevölkerung stark herabgesetzt und zu einem empfindlichen Mangel an Arbeitskräften in Bauern- und Hofwirtschaften geführt. Diese Ausnutzung der lebenden Reserven der kolonialen Besitzungen, sowohl als die sonstigen von der schwedischen Regierung auferlegten schweren Kriegslasten, hatten die landwirtschaftliche Produktion Est- und Livlands aufs tiefste zerrüttet und die Lage der Bauernschaft in den Jahren des Nordischen Krieges jäh verschlechtert.

Die Kriegsoperationen, die Streifzüge der russischen Truppen und die in 1710 ausgebrochene Pest waren also nicht — wie es die deutschbaltischen und bürgerlichen Schriftsteller behaupteten — die einzigen Ursachen, die Estland unmittelbar vor seiner Angliederung an Russland in einen Zustand katastrophischer Zerrüttung und Verheerung versetzt hatten. Nicht minder unheilvolle Folgen hatte für die estnische Bauernschaft der Umstand, dass die schwedische Regierung in den Jahren des Nordischen Krieges die materiellen und menschlichen Ressourcen ihrer kolonialen Besitzungen ausserordentlich intensiv ausbeutete.